CHUNILAL GANDHI VIDYABHAVAN
SURAT.

Manuscripts Library

G.D.P.13.

Coll. No. 748

Title Vyākarāna Grantha

CHUNILAL GANDHI VIDYABHAVAN, SURAT

Shastri Dinmanishankar Pustak-Bhandara

No.: 748 Subject: Grammar

Title: Vyākaraṇa Grantha

Author: Scribe: –

Date of the work: – Date of the Ms.:

Place of the work: – Place of the Ms.: –

Size: 9.6" by 5.1" Extent: 90 foll.

Language: Sanskrit Script: Devanāgarī

Remarks: Begins & Ends abruptly.

इति तदुपस्थितिपरं। तज्जन्योपस्थितिसहकारिणा संख्याप्रकारकबोधप्रापकं। अन्य-
थासु तूपस्थिताया अपि संख्याया ऐक्ये नोक्तदोषतादवस्थ्यापत्तिः। काष्ठैः तंडुलं पचन्-
तीत्यत्राख्यातार्थसंख्यायाः करणादावन्वयबोधवारणाय कर्तृविशेष्यकत्वादेः का-
र्यतावच्छेदककोटौ निवेशः। ननु तथापि कर्तृप्रत्यये कर्मणि कर्मप्रत्यये कर्तरि तदापत्ति-
रिति चेन्न। कर्तृकर्मणोराख्यातार्थत्वस्य निवेशनीयत्वात्। तस्य च पूर्ववदेवार्थानभिमत
तदवस्थो दोषः। पदान्तरेण कर्माद्युपस्थितिस्तस्मादन्वयबोधवारणायाख्यातजन्यत्वं तदु-
पस्थितौ निवेशितं चेत्तस्य तथाविधसंख्योपस्थितिसत्तेऽभीत्रसत्वादशावारणाय
समवायस्य तद्घटकत्वस्यानिवेशः। वस्तुतस्तु कर्तृकर्मविशेष्यकत्वं कार्यतावच्छे-
दकेन निवेश्यं कर्तृताप्रवच्छिन्नविशेष्यतासंबंधेन कार्यकारणभावांगीकारान्न पूर्वो-
क्तदोषः। तज्जन्योकर्माद्युपस्थितिः तद्बोध्यकार्यताकारणतावच्छेदककोटौ न तु
स्वीयत्वप्रवेशान्न चैवमस्येत्यादिदोषः। तत्तुस्वीयत्वनिवेशाद्बोधकार्यकारणभाव-

नाहुःस्यमिति तु न शंक्यं विषयनिवेशापेक्षया कार्यकारणभावानामसत्त्वात्। विषु
३२ णापेक्षया पुरुषाणामसत्त्वात्। परन्तये कार्यकार्यकारणभावप्रयुक्तं गौरवमाहाने
यायिके ति। वक्ष्यमाणकार्यकारणभावाभ्युपगमे युक्तिमाह। आख्यातार्थे त्यादिना
ऽन्वयादित्वंते न। तथा च तदभ्युपगमेन यावि नियमानुपपत्त्या सआवश्यक
ः द्वितीयाद्यन्तपदोपस्थापितद्रव्यापत्तेरिति भावः। आख्यातार्थेति। पूर्ववद्व्या-
ख्येयं पदप्रयोजनमपि पूर्ववदवगंतव्यं। अन्योपस्थितिरिति। विषयनिष्ठप्रत्यास
त्याकार्यत्वकारणत्वपक्षे प्रथमान्तपदार्थनिष्ठविषयताकारणतावच्छेदकत्तृ
णाप्रवेश्या। नातः सम्भहानं यत्नप्रथमान्तपदजन्योपस्थितिविषयता याः पदार्था
न्तरे सत्त्वाद्व्यभिचारः प्रथमान्तपदजन्येत्यादिना पदान्तरजन्योपस्थितेः कारणता
भ्युपगनादेतन्मते तत्समतापेक्षया गौरवमावेदितं। सोपीति। उक्तकारणभावोपि। चंद्र इ
वेति। चंद्र इंदः प्रथमान्तार्थतया चंद्रभोजनादेरिद्वयत्ने ऽप्रतीत्या प्यारख्याना राम
३२

र्थे सरव्याप्रकारकान्वयबोधापत्तिरननुभवात्। चंद्र इव चन्द्रयेत्ते मुखेइत्यादौ चंद्रयेते
इतिद्विवचनाद्यनुपपत्तिः चंद्रस्यैकत्वेन द्वित्वान्वयासंभवात्। न च कारणे न कर्य
जनुनाद्विशेषतत्प्राप्पद्ग्रकाभावःसामग्र्या एवापादकत्वात्। मुखे एवतदन्वयबोधो
न चंद्र इति नियमानिवाह सोऽन्द्रावनीयत्वाच्च। इतरविशेषणत्वे तिसमवायेन का
र्यकारणभावपक्षे इतरविशेषणतानापन्नप्रथमांतार्थविशेष्यकत्वे कार्यतावच्छे
दककोटिघंतभावनीयं। द्वितीयपक्षे इतरविशेषणे पैतानापन्ननिष्ठविषयतैव प्र
त्यासत्तिस्तेन्न निवेश्योल्यर्थः। चांद्रभोजनसपिजननक्रियायां वार्थत्सादृश्यस्यैवि
शेषणत्वान्नोक्तापत्तिः। अतिगौरवमिति। स्वमते चंद्रादेस्त आख्यातार्थत्व विरहे
णतत्र संख्यान्वयबोधस्याप्रसक्तन पानेतरविशेषणत्वनतत्रांतर्भावनीयमिति
भावः। इदमपि उक्तत्वागौरवमपि। समनेपरमतापेक्षया लाघवमपि निवार्यः। ननु
व्यापारे विशेषणत्वमन्याय्यं समानप्रत्ययोपात्तयोः कर्तृकर्मणोरेवतदन्वयस्यो

च्चिनत्वान्नानच धातोरित्यनुवृत्त्या प्रयोगसमये धातोर्वर्तमानत्वाविवक्षणान्न दर्श
गतवर्तमानत्वइत्यर्थस्ताभाव्यापारे एवतदनयोगीकरइति वाच्यं। फलस्यापि धात्व
३३ र्थत्वाविशेषेण व्यापारे एवतदन्वये विनिगमकाभावात्। इत्यत आह। तथाहि ति
त्तश्च धात्वनुपदं च। धात्वर्थं वदन् उक्तरीत्या धात्वर्थबोधयतो नाम धात्वात् मा धा
न्याच्च। चकारेण लक्ष्यानुरोधपरिग्रहः। तेन पच्यते पच्यमान इत्यादौ फलस्य प्रा
धान्येपि न क्षतिः। कर्तृकर्मणोरेवेति। न च पूर्वोक्तयुक्त्या व्यापारे एवान्वयइति वाच्यं
। अनुवृत्तधातोरित्यस्य पंचम्यंतनयातथाकाङ्क्षार्थासंभवात्। आख्यातमात्नाभा
वात्। लक्षणैकचक्षुष्कस्य लक्ष्यदर्शनाभावाच्चेति भावः। लक्ष्यैकचक्षुष्कदर्शि
नामिवायमसमाधत्ते अतीतेति। अनिष्टप्रसंजनमुत्काइष्टसिद्धिमप्याह। अ
पाक्षीदिति निनुफलेएवतदन्वयः स्यात् क्रियतां तु अच न पूर्वोक्तदोषावसर इ
त्यादयश्च निराचष्टे नापीत्यादिना आपने अश्वत्थं तेन। प्रयोगापत्तिरिति। फले राम ३३

तदनयोगीकारपक्षे तु फलस्य अवर्तमानानन्वयानापत्ते दोषः। तथा वायमपि पक्षो
दुष्टः। एवं च सर्वपक्षाणां दुष्टत्वे तु लभ्ये एतत्पक्षस्यैवाश्रयणमनुचितमिति भावः
। अज्ञानादप्रयोगादिति। ज्ञानस्यैव बुबोधयिषया प्रयोगे निमित्तत्वात्। भुका
दिवत्प्रयोगस्तु दुष्ट एव। ननु परयुक्तस्य प्रसक्तस्य अनुमानिकादिज्ञानसं
भवान्नयाविवक्षप्रयोगापत्तिर्दुर्वारैवेत्याशंक्य दाय त्यापरिहरतिकिंचित्यर्थे
त्यादितेनत्यर्थाः। रा आदिनातदोषलेखादिः। वरहग्रहणे कारणादयस्तु न दोष
यत्तौ नोत्यानात्मकफलानुकूलः। अकिंतु न दुदेस्य यकैः। अत एव तत्रोत्थाना
युयतइत्येव प्रयोगो नोत्तिष्ठतीति। अनुकूलता विशेषस्यैव फलव्यापार
योर संसर्गनयाभ्युपेयत्वात्। अत एव तंडुलं कयणादिदशायामपंच
तीति न प्रयोगइत्याहुः। एवं चेति। एवं पूर्वोक्तयुक्तीनामवतूपाश्रलीयत्वे। भावनेव धात्व
र्थ एव। ननु भावनापाधातुवाच्यत्वे कर्त्रादेस्तिङ्वाच्यत्वेतस्याः प्रत्ययार्थसाधनं प्रति विशेषणत्वा

पतिःसंख्याकालाद्यतिरिक्तप्रत्ययार्थस्य प्रकृत्यर्थंप्रतिप्राधान्यस्यैवनियमादितिमीमांसकाः।
दिशोक्तंदूषणमाशंक्यनिराचष्टे।यद्यपीति।भावप्रधानमिति।आख्यातमिति।तत्तिङर्थनि
३४ ष्ठप्रकारतानिरूपितधात्वर्थनिष्ठविशेष्यताकबोधजनकनामानिसत्त्वप्रधाना
नि।सत्त्वंद्रव्यंलिंगाद्यन्वयितत्प्रधानकबोधजनकंतन्निष्ठमुख्यविशेष्यताकबोध
जनकमित्यर्थः।मुख्यविशेष्यतानिवेशश्चपचतीत्यादौतिङन्तेआश्रयत्वसंख्यानिष्ठ
प्रकारतानिरूपितकर्त्रादिरूपसत्त्वनिष्ठविशेष्यताकबोधजनकत्वेपिनातिप्रसं
गः।क्रियानिष्ठप्रकारतानिरूपितविशेष्यतानिवेशेनतत्रातिप्रसंगवारणेपिपठ
इत्यादावव्याप्तेः।धात्वर्थभावनाप्राधान्यमवसीयतइति।तथाचनिरुक्तभाष्यप्र
माणेनोक्तनियमसंकोचोवश्यमंगीकार्योभवतामेवप्रत्युतनिरुक्तादिविरोधइ
तिभावः।नचभावयतीतिभावइतिव्युत्पत्त्याभावयतीतिणिजन्तभावपदे
नकृतिरूपाभावनोच्यतेक्रियापदेनापिसैवतथाचतिङर्थकालादिमध्ये राम
३४

कृतिरूपतदर्थस्यैवप्राधान्यंतथाचधात्वर्थनिष्ठप्रकारतानिरूपितकृतिनिष्ठ
विशेष्यताशालिबोधकजनकमाख्यातमितितदर्थः।एवंचनिरुक्तादिकमव
त्वभिमतार्थसाधकमस्मत्प्रतिकूलंवापचतीत्यादितःकृतिनिष्ठविशेष्यताक
बोधोत्पत्तेरितिचेन्न।रथोगच्छतिजानातीत्यादावव्याप्तेः।कृतेरप्रतीतेः।कृ
तेरितीत्यत्रतत्प्रतीतावपितिङर्थत्वाभावात्।एवंपच्यतइतिकर्माख्यातेसुप्यतइ
तिभावाख्यातेव्याप्तेश्च।नचतिङ्प्रत्ययेनकर्तुरबोधनात्।नचैवंतदपरिनाद्देव
दत्तेनपच्यतइत्यादिवाक्यात्कृतिप्रतीतिर्नस्यादितिचेत्।नतृतीययैवतद्बोधसंभ
वात्।नचाधेयत्वमेवतन्मतेतृतीयार्थःअतएवदेवदत्तेनपच्यतेनयज्ञदत्तेनेत्यत्रतृतीय
यज्ञदत्तवृत्तित्वस्याश्रयत्वसंबंधावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावबोधसंभवः।तस्याः।
कृत्यर्थकत्वेतुकृतेर्जन्यत्वसंबंधावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावएवक्रियायांबोध
नीयः।तच्चनसंभवतिजन्यत्वसंबन्धस्यनियामकतयाप्रतियोगितावच्छेदकत्वास

भवात्। आश्रयत्वसंबंधावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावभानोपगमेपि यत्रेदन्त
कर्त्तृकपाकेपि तादृशाभावस्याबाधिततया तादृशप्रयोगापत्तिः तथा च तत्रा-
३५ निरूपकत्वसंबंधेन तदर्थकत्वमभ्युपगम्यते इति तत्राव्याप्तिरिति वाच्यं। देवदत्तेन प-
क्वस्तंडुल इत्यत्र कृतिबोधानापत्त्या तृतीयास्तदर्थकत्वावश्यकत्वात्। अत एव
कर्तृकरणयोस्तृतीयेत्यनुशासनमपि साधु संगच्छते। प्राचीननैयायिकैस्तु नि-
यामकसंबंधस्याभावप्रतियोगितावच्छेदकतानंगीकारात्तु न असमभिव्याहारे दो-
षः। नव्यामते तु कृतिजन्यत्वस्य तृतीयार्थत्वान्नोक्तदोषः। एवं च तृतीयैव तद्बो-
धनसंभवे कर्माख्यातस्य तद्बोधकत्वाभावात् पच्यते इत्यादावव्याप्तिर्दुष्परि-
हरैव। तृतीयाया आधेयत्वमेवार्थः कर्माख्यातेन च कृतिर्बोध्यते तत्र प्रत्ययस्य ले-
तृतीयायाः कृतौ कृतिजन्यत्वे वा लक्षणाभ्युपगमेपि कर्माख्याते कृतेः प्राधा-
न्याभावादव्याप्तिस्तदवस्थैव। न च कृतिपदसंख्याकालाद्यतिरिक्ततिङर्थमा राम
३५

त्र परं तथा च नरः योगवृत्तिजानाति न खलितिङ्त्याक्षेपव्यत इत्यत्राव्याप्तिः तत्रापि
आश्रयत्वादेस्तदर्थस्यावगाहनादिति वाच्यं एवमपि भावाख्यातेऽव्याप्तेरपरिहा-
रात्। न च तत्रापि तङर्थकृत्याश्रयत्वविशेष्यकबोधांगीकारान्नाव्याप्तिसंभवः
चैत्रेण सुप्यते गगनेन स्थीयते इत्यादितश्चैत्रवृत्तिः स्वापानुकूलकृतिः गगनवृत्ति-
:स्थित्याश्रयता इति बोधसंभवादिति वाच्यं। तार्किकैस्तादृशबोधानानुभवसिद्धो-
पि तु चैत्रवृत्तिकृतिजन्यः स्वापः गगनवृत्तिः स्थितिरित्येव बोधोनुभवसिद्ध इत्युक्त-
त्वात्। तन्न जनितबोधके पचतीत्यादावव्याप्तिवारणाय तथाविधजनकतावच्छे-
दकानुपूर्व्यादिकल्पमेव वक्तव्यं एवं च न भावाख्यातेऽव्याप्तिः भूयते इत्यादितोपि
कर्मत्वतात्पर्यग्रहदशायां प्रत्ययार्थविशेष्यकबोधजननेन तादृशानुपूर्व्या अपि त-
थाविधबोधजनकत्वात्ततः आख्यातान्न चैत्रेण सुप्यत इत्यादितः पूर्वोक्त एव बो-
धोंगीक्रियते न एवं भावनाविशेष्यविरहादजन्विते च संख्यैत्याख्यातवादः

स्यादीप्सितिमर्थः संगच्छते। नन्वमुख्यविशेष्यताकबोधानुभावेनेतरविशेष्य
ताकबोधविरहादिसंयुक्तत्वात्। धात्वर्थनिरूपकतासंबंधेन भावनाप्रकार
३६ कबोधसंभवेन यथाश्रुतमसंगतेः। तिङर्थभावनाया धात्वर्थविशेष्यताक
बोधस्यान्यलभ्यत्वस्य परत्वापेक्षयाऽवतादृशानिरूक्तापनुरोधेनतादृशबोध
स्वीकारस्येति न दोषः। मामासनयेन त्वयार्थव्यापाररूपभावनायामाधान्येसेव
संभवाच्च। तथा च पचतीत्यादावाख्यातप्रत्ययार्थः कृत्यादिरूपा भावनासैवेच
प्रधानमिति मतमेव सम्यक् प्रकृतिप्रत्ययार्थिति नियमस्यासंकोचेनैव निर्वाहा
दित्यत आह। अपिचेति। अभेदान्वयादिति। कुतः प्रत्ययार्थत्वपक्षे। कृतो
स्तदर्थत्वपक्षे तु आश्रयत्वसंबंधेनान्वयादिति भावः। भाष्यान्यापत्तिरिति। प्रत्य
योर्थः कृत्यादेरितरविशेषणतानापन्नत्वाप्रधानत्वार्थे प्रकारतया बोधजनक।
सामग्रीसत्वान्नैयायिकमतसिद्धतथाविधबोधस्वीकारापत्तिरिति ननुप्रथमां राम
३६

नार्थमुख्यविशेष्यकबोधे दृष्टापत्तिः यत। तदंगीकारे एव प्रथमान्तार्थोद्देश्यकभा
वनाविधेयकान्वयबोधस्य सर्वानुभवसिद्धस्य निर्वाहो भवतीति न क्रियाविशेष्य
कबोधस्वीकारे देवदत्तः पचतीति वाक्यजन्यबोधद्वयं देवदत्तः पाकानुकूल
कृतिमानेवेति संशयानुत्पत्तिर्निर्वाहश्च क्रियाप्राधान्यमतेन सामानवि
शेष्यकैककोटिप्रकारकनिश्चयस्यैव तत्तदभावकोटिकसंशयनिवर्तकत्वादिति
शंकां परिहर्तुमाह। तथा चेति। भाष्येति। कान्तह्य यं वाचोयुक्तिः पचति भवति त्वं प
चसि भवति पचामि भवामीति प्रश्नेऽत्र उत्तरं पचादयः क्रियाः भवतिः क्रियायाः
कर्त्री भवतीति भवत्यादिसमस्य भाष्येत्यर्थः। अत्र पचति भवतीत्यस्य भवति
पचन्ती पककिर्ययासरूपता भवतीत्यर्थः। एतेन भविष्यत्याः क्रियायाः कर्तृकव
र्तमानभवनसत्वाभावादृश भयोगानिर्वाह इति दूषणं प्रत्युक्तं। अत्र क्रियाकार
कभावेनान्वयांगीरात्र तु येन पश्य मृगं इत्यत्रापि क्रिययोस्तथाबोधः तदभूप

गतत्व इति भावः।एवं कर्मण्यायमभिप्रेतोऽस्त्वेन क्रियाया ग्रहणं कर्त्तव्यमिति वार्त्तिकखंड
नार्थे क्रियापि कृत्रिमकर्मक्रियया हि क्रियाईप्सिता भवति कर्तृक्रियाक्रियया या स
३७ दर्शनादि क्रियेति भाष्ये उक्तं तद्दर्शितत्वाद्ध्यावनक्रियाया दर्शनक्रियां प्रत्यपि कर्म
त्वमभिमतमेवं च मृगकर्तृकध्यावनकर्मकं दर्शनमित्यर्थे न तद्वाक्यं भाष्यकृतामभ
भिमतमिति भावः।हरिणाप्युक्तं सुबंतं हि यथानेकं तिङंतस्य विशेषणं तथा तिङंतं त
मप्युक्तं तिङंतस्य विशेषणमिति।पुरीमवस्कंद लुनीहि नंदनमिति भाष्यप्रयोगसमु
च्चये न्यतरस्यामिति सूत्रे कौमुद्युदाहृते स एव तिङं नार्थक्रियायाणां विशेष्य
विशेषणभावः।परमतेऽएकवाक्यत्वानुपपत्तेर्बीजमाह प्रथमांतेति।प्रथमां
तमृगपदोपस्थापितस्यार्थः विशेष्य[illegible]प्यस्येत्यनेन ध्यावनं प्रति विशेषणत्वाद्द
र्शने साक्षाद्विशेषणत्वादंतरंगादपि प्रध्यानकार्यस्य बलवत्तयाहेतुमतिर्येति
सत्रभाष्यसंमतत्वेनांतरंगमपि प्रथमांतव्यापित्वाद्द्वितीयास्यात्मिमतुनामंदोषः। राम ३७

मृगस्य ध्यावनं प्रति विशेषणत्वेनांतरंगत्वाज्ज्ञानस्य प्रथममारूपसंस्कारस्याविवक्षितेरि
निस्त्वचितमिति निवदंति द्वितीयापत्तेरिति।तथा च ध्यावनाश्रयमृगकर्मकदर्श
नाश्रयस्त्वमित्यर्थं वाक्यस्यैव संभवेन तादृशवाक्यस्यैवासिद्धिरिति भावः।स्वमते
तु न द्वितीयापत्तिः ध्यावनस्य धात्वर्थतया कर्मभूतनद्वाचकधातोरप्रातिपदिक
त्वात्।न च द्वितीयाविरहे कर्मत्वभानापत्तिर्व्युत्पत्त्यापदानुपस्थितत्वादिति वाच्यं
भिमांसकनयेऽर्थोपस्थितिमानसे शाब्दबोधे नंत्रतयापदजन्योपस्थितिं
विनापि कर्मत्वप्रकारकबोधसंभवात्।नादृशोपस्थितिहेतुतावादिमते तु न संसर्ग
कबोधस्यैवाभ्युपगमात्।न च तार्किकमतेपि न द्वितीयापत्तिः ध्यावनक्रियावि
शिष्टमृगस्यैव कर्मतासंबंधेन दर्शनक्रियायामन्वयोऽस्तु न तु केवलमृगस्य विशिष्टस्यापुद्दृ
स्तंतिरेकेपि मृगत्वागत्वावच्छिन्नप्रकारतापेक्षया ध्यावनविशिष्टमृगत्वावच्छिन्नप्रका
रताया भिन्नत्वाकात्।नामार्थधात्वर्थयोः साक्षाद्भेदेनान्वयव्युत्पत्तिविरोधोपिन

तादृशव्युत्पत्तेः केवलनामार्थयोरेवार्थान्वयविषयत्वात्। अतएवनञुत्वामभेदेनमाहा
त्म्यं नयाचीत्यत्र तयःस्नुभाः। ज्ञानामिसीताजनकप्रसूतेत्यादिसंगच्छते। भन्नान्तेठ
३८ त्यनिपदादिनोऽहितोयापत्तेरसंगतिः स्पष्टैव एवं च प्रथमान्तार्थमुख्यविशेष्यकबोधं
गौरेनकोपिदिष्टप्रवृत्तिवाच्यं। नीलादिविशिष्टघटादेः कर्मत्वबोधे नीलं घटमित्यत्र
द्वितीयानापत्तेः। प्रथमापत्तेश्च। न चेष्टापत्तिः अनभिहितस्त्वप्रसभाप्यविरोधात्। त
त्र हि भीमसमुद्रादेकंकुरु इत्यत्र विशिष्टस्य कर्मत्वपक्षे कटपदादुत्पन्नया द्वितीयया
ऽभिधानेभीमसादिपदान्न दुत्पत्तिनसादितिनिडादिपरिगणनेन मित्युक्तं। न च क
र्मत्वस्य प्रातिपदिकार्थविशेष्यतया विवक्षायामेव द्वितीयानानुसंसर्गतया विवक्षाया
मपि प्रकृतभाष्यग्रंथस्य कर्मत्वस्य विशेष्यतापरत्वनिर्नैन हि रोधइति वाच्यं। भाष्यकार
मतेसर्वत्र विभक्त्यर्थस्य संसर्गतया भानात्तथावृक्तुमशक्यत्वात्। नीलादिविशिष्टघ
टादिक्रियायां हरणकदेशकरणत्वादिसंबंधेन वा धत्वात्ययोनीलो घट आहरविद्र राम ३८

न ज्ञालाणोंदेहीत्यादिप्रयोगापत्तिश्च उक्तरीत्या व्युत्पत्तिविरोधाभावात्। तृतीयाघनापत्ते
श्च। न च तन्त्रापी ष्टापत्तिः तादृशप्रयोगाणामुक्तार्थेकाव्यप्रत्युरणादवनुपपत्तेभान्त्। नीलो
घट आनयमुक्तस्तंदुलं पचतीत्यादिषु तिङ्समानाधिकरणे प्रथमाऽभिहिते प्र
थमेत्यनुशासनात्प्रथमायाअप्यनुत्पत्त्यातादृशप्रयोगासिद्धिश्च। एवं च नयाचीत्यत्र यः
स्नुभाद्यत्यादिप्रयोगा आर्षत्वादेव समाधेयाः आनार्षस्तसाधुरेव। दृशधातोरूत्तरठस्यावर्न
कर्तृमृगकर्मक दर्शनेमृगकर्तकोत्कठ्यावनकर्मकदर्शनेवा लक्षणादूतरपदार्थेतात्पर्य।
ग्राहकाणि अतोन व्युत्पत्तिविरोधस्तेषोपि। मृगकर्तृको त्कठ्यावनकर्मकदर्शन सप्र
तिपिपादयिषितस्य बोधजिर्होहोपि भवतीति नु न युक्तं दिङ्करीत्या लक्षणां विनैव निर्वा
हेसदाश्रयणस्यानुचितत्वात्। अनुपपत्तिप्रतिसंधानं विनापि बोधोदयाच्च। मुख्य
नन्तुतथापिक्रियामुख्याविशेष्यकाबोधोनयुक्तः अपितु प्रथमान्तार्थमुख्य। विशे
ष्यक एव युक्तः न याहि। अनभिहितेकर्तुरित्नीयेत्यस्य समभिव्याहृतमिङादिना।

कर्तुरवाच्यत्वेऽत्तृतीयेति नार्थः आख्यातिकैः स्वीकर्तुमशक्य तिङ्सामान्यस्यैव कर्तृनिरूपणाति
३९ निरूपकत्वरूपकर्तृवाचकतया चैत्रेण पच्यते तण्डुल इत्यत्रापि तृतीयानापत्तेः। कर्तृत्वविषय
कोसाधुत्वादेकं चैत्रः पच्यत इत्यादिप्रयोगवारणसंभवेयगाघतुतरत्वलादेर्गौरवेण वा
चकतावच्छेदककोटावनुप्रवेशाभावात्। नाप्यबोध्यकर्तरि तृतीयेत्यर्थः। चैत्रेण पच्य
ते इति वाक्यस्य कर्तृविषयकबोधजनकत्वेन तद्घटकत्वपदानामपि तद्बोधजनकतया
कर्तुः तिङ्बोध्यत्वात्तद्घटनादनुस्यात्तुन चत्तत्वाद्धोपयिकाकाङ्क्षाशून्यत्वमेव तद्बो
धकत्वं निवेश्यं पच्यत इत्यत्र तद्बोधप्रयोजकाकाङ्क्षाशून्यत्वमप्यतने चैत्रेनादिपदोत्त
रतृतीयैव तद्बोधसंभवात् तत्तादृशाकाङ्क्षायाः अकुत्सनादिति वाच्यं। चैत्रेण
पच्यत इत्यादेस्तृतीयानुपपत्तेः चैत्रः पच्यत इत्यत्र चैत्रप्रकारककर्तृविशेष्य
कक्रियामुख्यविशेष्यकस्य पच्यते इत्यत्र कर्तृप्रकारकक्रियाविशेष्यकबोध
त्वात् बोध्यस्यायातनानुपूर्वीरूपाकाङ्क्षायास्तद्बोधोपयिकत्वावश्यकत्वात् राम ३९

चसमभिव्याहाररूपेवाकाङ्क्षाविवक्षणीया पक्तेत्यानुपूर्वीरूपेवसानयाविधेतिनो
क्तदोष इति वाच्यं। तथासति चैत्रेण पचतीत्यादावपि तृतीयापत्तेः। तादृशसमभि
व्याहारस्य तद्बोधोपयिकत्वाभावात्। तस्मात्तत्प्रातिपदिकार्थविशेष्यतया
कर्तृविवक्षायां तत्प्रातिपदिकात्तृतीयेत्येवानुशिष्टेनेत्तृतीयेत्यस्यार्थो वा
च्यः। तथा च चैत्रः पचतीत्यत्रापि चैत्रपदात्तृतीयापत्तिः चैत्रेण पच्यत इत्यादाविव
कर्तुश्चैत्रपदार्थप्रतिविशेष्यत्वाविशेषात्। तस्मात्प्रथमान्तार्थमुख्यविशेष्यकशा
ब्दबोधोपयुक्ताकाङ्क्षाशून्यमिति वेदाथ्यमिति। प्रातिपदिकार्थविशेष्यतयेत्याप्रकृ
तीतेरनुसरेण भिन्नचैत्रेण पचतीति प्रयोगापत्तिः क्रियामुख्यविशेष्यकबोध
वादिमते कर्तृविशेष्यताप्रत्ययामेव क्रियायां तृतीयाकत्रेनयबोधानादिमि
त्युएकपदोपात्तत्वतत्वात्मस्त्वापरवंभवतिङ्योग्यबोधस्य जातत्वात्। अ
थवा तिङ्ग्रांदेः कर्त्रनभिधायकत्वं तत्तात्पर्यशून्यत्वं तद्दतात्पर्ये चैत्रेण पच

तीयायाः साधुत्वेपि भावकर्मणोरित्यात्मनेपदे नवाध्यात्मपरस्मैपदं साधु इत्यता
दृशप्रयोगापत्तिः। चैत्रेण पच्यत इति प्रयोगस्तु तत्साधित्यपि न कर्तृतात्पर्येण भा
४० वेन तत्रायोऽविषयतया यकोदुर्वारत्वात्। तथा च धनात प्रातिपदिकार्थस्या
तिङर्थानुपस्थित कर्तृत्वाविवक्षायां ततस्तृतीयेति तद्र्थः। तथा चैतादृशक
र्त्रन्वितत्वात्प्रातिपदिकार्थविशेष्यत्वेन कर्तृविवक्षायां तृतीयेति पर्यवसि
तार्थः इति न कोपि दोषः पदान्तरार्थकर्तरि तृतीयादिकं विधित्सितं समभिव्या
हृततिङाद्यनुपस्थाप्यत्वात् कर्त्रन्वितत्वमुपादेयमतो भुंजानेन चैत्रेण पच्य
त इत्यत्र भुंजानेत्यर्थकर्त्रन्वितत्वेपि चैत्रसमभिव्याहृतपदात्तृतीयानुपपत्तिः प्रविक्रि
याकर्त्रन्वयात्। तत्तद्धात्वर्थक्रियाव्यक्तित्वतत्पत्तित्वेनोपादाय तत्तद्विध
ततत्क्रियाकर्त्रन्वितत्वं निवेश्यं तेन चैत्रेण दृश्यमानं मैत्रं देवदत्तः प
श्यतीत्यादेर्न मैत्रादिपदात्तृतीयानुपपत्तिः। वस्तुतः कर्तुः समभिव्याहृत राम
४०

तिङादेस्तात्पर्यशून्यत्वे कर्तृपरप्रातिपदिकात्तृतीयेत्यनभिहिते कर्तरि तृती
येत्यस्यार्थः। चैत्रेण पच्यत इत्यत्र तिङः प्रत्ययस्य कर्तृतात्पर्यकत्वाच्चैत्रः प
चतीत्यत्र तस्य न तात्पर्यकत्वात्तृतीयातत्प्रयोगनिर्वाहः। एवमेवानभि
हिते कर्मणि द्वितीयेत्यादेरर्थोवसेयः। ननु पक्त्वा भुंक्ते चैत्रः पक्त्वा भुज्यत
ओदन इत्यादेः क्त्वाप्रत्ययेन कर्तृकर्मानभिधानाच्चैत्रपदात्तृतीयाया ओ
दनपदाद्द्वितीयायाश्चापत्तिः। न च समभिव्याहृततिङाभिहितत्वसामा
न्याभावस्यैव विवक्षणात्प्रथमे कर्तुः कृतानभिधानेपि तिङाभिधानाद्द्वि
तीये कृता कर्मणोनभिधानेपि तिङाभिधानान्नोक्तदोष इति वाच्यं चैत्रेण प
क्त्वा मोदनं मैत्रो भुंक्ते पाचकेन चैत्रेण भुज्यत ओदन इत्यादौ ओदन[illegible]पदा
भ्यां द्वितीयातृतीययोरनुपपत्त्यापत्तेः कृतां कर्मणः कर्तुश्चाभिधानादिति
चेन्न। अभिधानं क्रियानिरूपितशक्तेरभिधानं गुणं क्रिया[illegible]पितत्वांके

रभिधाने पि तन्नहि भक्तेः साधुत्वांगीकारात्। गुणक्रियानिरूपितशक्तेरन
भिधानेपि प्रधानक्रियानिरूपितशक्तेरभिधानेतु तन्नहि भक्तेः साधुत्वा
४१ नंगीकारात्। तदुक्तं भर्तृहरिभिः। प्रधानेतरयोर्यत्र द्रव्यस्य क्रिययोः पृथ
क्। शक्तिर्गुणाश्रया तत्र प्रधानमनुरुध्यते। प्रधानविषया शक्तिः प्रत्यये
नाभिधीयते। यदा गुणे तदा तद्वदनुक्तापि प्रतीयते इति। अयमर्थः कारिकोक्तं प्रधा
नक्रियानिरूपितशक्त्यनुरोधं प्रपंचयति। प्रधानविषयेति। गुणे। गुणनिरूपिता।
अनुक्तापि तद्वत् उक्तवत्। प्रतीयत इति योजना। तुल्यन्यायाद्गुणनिरूपिताया उक्त
त्वेपि प्रधाननिरूपितशक्तेरनुक्तत्वे गुणनिरूपिताप्यनुक्तैवेत्यकामेनापि तद्भ
नइति बोध्यं। अतएव प्रासादे आस्ते इत्यत्र सदि निरूपिताधिकरणतस्याभिधाने
प्यासिनिरूपिताधिकरणत्वनिमित्तिका सप्तमी सिद्ध्यति। अनभिहित इति पर्युद
सांगीकारात् इदं च स्वादमिण भुक्तिरित्यत्र भाष्यस्पष्टं। तत्रहि आचनुमुनः समाना राम
४१

धिकरणेनु प्रयोगे एव प्रत्यया वक्तव्याः। अन्यथा स्वादुकारं भुज्यते यवागूर्दे
वदत्तेनेत्यत्र णमुलः कर्तरि कृदिति कर्तरि स्यात्। तेनाभिधानाद्देवदत्तशब्दात्
तीयानस्यादित्यादिकमुक्त्वाव्ययकृतो भावइत्याश्रित्योक्तपक्षमेवं समाहितं।
तत्रैकेयद्वनयप्येवं पक्त्वौदनं भुंक्ते देवदत्तः पक्त्वौदनो भुज्यते नेति केचित्त
येनकर्तृकर्मणोरनभिधानात्याकांक्षयात्तृतीयाद्वितीयेकस्मान्न भवत इत्याशं
क्य प्रधानक्रियानिरूपितशक्त्यनुरोधेन पूर्ववत्समाहितं। एवं चैतन्मते आख्यातप्र
कारिकेऽपि हरिकारिके इति स्पष्टमेव तद्धि टीकासमानाकारज्ञानभेदाद्विषयताभे
दे मानाभावे पितत ऽज्ञानक्रियानिरूपितकर्मत्वस्यात्मनोभेदाच्चैत्रेण दृश्यमानं पश्य
न्तं मैत्रः पश्यतीत्यत्र तिङ्प्रकृतिभूतक्रियार्थनिरूपितानभिहितकर्मत्वशक्तिप्र
युक्तद्वितीयासिद्धिः। विषयताया द्वितीयार्थत्वं तु नानुशासनसिद्धं। आवरणभंगा
नुकूलव्यापारस्य विषयतासंबंधावच्छिन्नज्ञानानुकूलात्ममनोयोगरूपव्यापारस्य

स्यवानजानात्यार्थत्वेद्रव्याद्यफलस्यक्रियादिभेदेनभिन्नतयाफलरूपत्वेपिकर्म
४२ त्वशंकेर्नेत्याहइतिरित्यत्वेयसंगागतविचारप्रपंचेनआनयधात्वर्थमगइत्येकवाक्य
नस्यान्नक्रियाप्राधान्यवादिमतेक्रियायाआनयनकर्मत्वासंभवान्नन्मतेतुधात्व
र्थविशिष्टमगस्यानत्संभवान्नानुपपत्तिरेकवाक्यतायाइतिनुनन्नवक्यंनिश्चितंध्वस्त
इतिवदुपपत्तेः।एवंब्राह्मणानान्नातेभोज्यतामित्यादिप्रयोगसंगतिः।तादृशैकवा
क्यत्वेमानाभावाच्चेतिदिक्।एतेनभावप्रधानमाख्यातमितिनिरुक्तोप्यनुरोधा
त्तिङर्थस्यक्रियाप्रतिविशेषणत्वोपगमेपिपचतिदेवदत्तइत्यत्रैककर्तृकपाक
क्रियाश्रयोदेवदत्तइतिप्रथमान्तार्थमुख्यविशेष्यकबोधसंभवात्तएवांगी
क्रियतामितिप्रत्युक्तं।उक्तस्यत्वेएकवाक्यत्वानुपपत्तेः।इतिकर्मप्रत्ययस्थले
नप्रत्ययेभावप्रधानेभवइतिनिरुक्तविरोधेतेतिदिक्।कुतोवाक्यभेदइत्य
तआह।अध्याहारेइति।अनन्वयापत्तेश्चेतिचोहेत्वर्थः।तथाचपरमतमन्वयाप राम
४२

त्या।भाष्यकृदभिमतेकत्वकथयतेहानिरित्यर्थः।परमतदूषणमुपसंहरति।एवंचेति।एवं
इत्कर्षीत्याकतुरागत्यानार्थेतो।धात्वर्थप्राधान्येच।भावनाप्रकारकेति।संख्याकालव्यत्ति
रिक्तस्तिङर्थोभावना।अतएवरयोगसूत्रेचेषोजानातीत्यादिअन्यवोधसाध्यारा
णये।कारणमिति।संबन्धेप्यतासंबंधेनभावनाप्रकारकशाब्दबोधेप्रतितत्तत्प्रथमां
तार्थनिष्ठविशेष्यतासंबंधेनतत्तत्प्रथमांतपदजन्योपस्थितिःकारणमित्यर्थः।ते
नस्तम्भहारत्वेनोपस्थितिविषयत्वमादायनातिप्रसंगः।भावनात्वावच्छिन्नेति।इदंच
तुनाभावनात्वप्रकारकबोधेदृष्टमभ्युपेत्य।यदितुविशेषणरूपत्वेनबोधानुरोधात्हि।
उपपत्तिभावच्छिन्नेएवशक्तिस्तर्हितत्तदात्वर्थतावच्छेदकविशेषणरूपावच्छिन्नविष
यतयेतिवोध्यं।कार्यतावच्छेदकेस्तुविशेष्यतासंबन्धोबोध्यः।तिङर्थकर्मप्रकारक
बोधेव्यभिचारवारणायकार्यतावच्छेदकादिनिकर्तृप्रकारकत्वनिवेशः।एवंतिङ
र्थप्रकारकबोधेतत्तत्कृतनिष्ठविशेष्यतासंबंधेनधातुजन्योपस्थितिःकारणमि

त्यपि कार्यकारणभावो द्रष्टव्यः। ननु धात्वर्थव्यापारस्य कृदर्थे प्रत्येव प्रकारत्वं वति
ङाद्यर्थे प्रतीतिनिर्वाहाय भावनाप्रकारकशाब्दबोधे कृज्जन्योपस्थितिः कारण
४३ मिति कार्यकारणभावे आवश्यकस्तथा च पचति भवतीत्यादितः क्रियाप्रका
रकक्रियाविशेष्यकबोधेन संभवति तद्धेतुभूतकृज्जन्योपस्थितेरभावादित्या
शंकां निराकर्तुमाह। भावनेति कृज्जन्योपस्थितिवदिति। यद्यपि यत्नकृज्जन्योप
स्थितेः शब्दान्तरादिज्ञानात् दर्थोपि विषयस्तादृशसमूहालंबनोपस्थितिविष
यताप्यदृष्टार्थे प्रसक्तीत्यतिप्रसंगस्तदवस्थस्तथापि स्वजनकज्ञानीयकृन्निष्ठ
वृत्तिप्रकारतानिरूपितविशेष्यताविशिष्टविशेष्यतासंबंधेन कृज्जन्योप
स्थितेर्हेतुत्वान्नातिप्रसंगः। स्वमुपस्थितिः। समूहालंबनोपस्थितिजनकं।
शक्तिसंबंधेन यत्र कृत्प्रकारकं तदर्थविशेष्यकं ज्ञानं तादृशज्ञानीयकृन्नि
ष्ठप्रकारतानिरूपितविशेष्यतायास्तदर्थकशब्दावेव सत्वात्। धात्वर्थभाव राम
४३

नेति। धातुजन्यभावनाविशेष्यतासंबंधेनोपस्थितिरित्यर्थः। अन्यथा।
हिस्वतादिपदोपस्थितस्यापि सत्तादेर्धात्वर्थत्वानयायादिति प्रसंगापतेः। भावना
पदं च तन्निष्ठविशेष्यतात्वाभार्थमेव। दिगिति। तदर्थस्तु पूर्वेण निरूपितः। यद्य
ननु तिङन्तसमुदायस्याप्येकवाक्यत्वे तिङ् तिङ इति सूत्रेऽतिङः इति व्यर्थं तिङन्ता
न्तरतिङन्तसमानवाक्यस्थत्वविरहाप्रसिद्ध्यापत्तेरिति भाष्योक्तं विरुध्येतेत्य
त आह दिगिति। तत्रैकतिङ् वाक्यमिति पारिभाषिकवाक्यस्य ग्रहणान्न भाष्यवि
रोध इति भावः। अन्यत्र विस्तरः। इत्यत्रेति। प्रत्ययार्थस्य कर्त्रादेर्धात्वर्थविशे
षणत्वेन दर्शनस्यायास्तदर्थकशब्दादविशेषणत्वे च। एकाश्रयिकेति। वर्तमा
नकालिकीत्यपि बोध्यं। तव्यमनेनेककर्तृकेति बोध्याकारो द्रष्टव्यः। पाकानु
कूलेति विक्लित्यनुकूलेत्यर्थः। एकाश्रयिकाया विक्लित्तेस्तदनुकूलाभाव
नेति। भावनेति। भावप्रधानमाख्यातं क्रियाप्रधानमाख्यातमिति निरुक्त

भाष्यानुरोधात्कर्मप्रत्ययांतजन्येऽपि भावनायाः प्राधान्यमिति भावः।वस्तु
कर्मकृदंते फलस्य व्यापारं प्रति प्राधान्यं दृष्टमिति कर्मनिष्ठंतेऽपि तस्यैव मु
४४ ख्यविशेष्यत्वं युक्तं अत एव प्रत्ययार्थसंख्यामनुकृत्य यथाविशेष्यान्वयित्वस्य
सर्वानुकूलस्य न त्यागः।अत एव दृश्यते पुत्रः स्वःपुत्र इत्यत्रैनुपपन्नोयमिति
प्रयोगो भिन्नार्थत्वात् पितृपुत्राभिधत्त्वात्यर्थ एवं क्यजंतात्कर्मणि प्रत्ययस्तु
दुर्लभोऽकर्मकत्वादित्युक्तं सुप आत्मनः क्यजिसूत्रभाष्ये।अन्वयो भयत्रापीच्छा
नुकूलव्यापारस्यात्ममनःसंयोगाख्यात्मकस्य प्राधान्याविरोधादसंगतिः।मुख्ये
तत्त्वकत्र्व्यापारे विशेष्यापरत्वफलमिति भिन्नार्थत्वं स्पष्टमेवेति याचोक्तं।
कैयटेन।यद्वा क्रियाफलस्य प्राधान्यं न दृष्टः पुत्र इष्यते पुत्र इति वाक्यमेव।
ननु क्यजंतस्याकर्मकत्वात्कर्मणि प्रत्ययानुत्पादादिति परे प्राहुः।यथाप्येककर्मप्र
त्यये भावनायाः प्राधान्येऽपि तदर्थसंख्यायाः कर्मणि विशेषणत्वं कर्तृप्रत्यये रम
४४

कर्तरि तावता भिन्नार्थत्वोपपत्तिः।आश्रयाचयमादायापि तदुपपत्तिस्तथापि
भिन्नमुख्यविशेष्यकबोधजनकत्वरूपं भिन्नार्थत्वं विवक्षितं तत्तदसंगतिर्दृष्टे
वे।यत्किंचिदंशे विभिन्नप्रकारकबोधजनकत्वमेव भिन्नार्थकत्वं विवक्षित।
मिति तदुक्तापदनिर्दिष्टप्रत्ययार्थांशे वृत्तिवाक्ययोर्भिन्नार्थत्वविरहे प्रत्यया
वारणे न तस्या किंचित्करत्वादिति भावः।ननु सर्वधातूनां व्यापारार्थकत्वेन संभ
वति नश्यतीत्यादौ तदननुभवादत आह।नश्यतीत्यत्रेति।प्रतियोगित्वविशि
ष्टेति।अन्यप्रतियोगिकनाशसामग्रीसमवधानेऽपि घटो नश्यतीत्यप्रयोगा
त्प्रतियोगित्वविशिष्टेति।स्वप्रतियोगित्वविशिष्टार्थकं।अत एव नाशध्वा
नोत्पादसामग्र्यर्थकत्वादेव।इति प्रयोगः इति।तदर्थकत्वाभावेन नश्यति नंक्ष्यं
ती प्रयोगोपपत्तावपि नाशस्यातीतत्वविरहान्नष्ट इति प्रयोगो न स्यात्।चिरवि
नष्टेऽपि नश्यतीत्येव प्रयोगः स्यात्तत्सामग्र्यर्थकत्वे तु सामग्र्यामेव प्रत्ययार्थकाल

त्वयाऽन्वोक्तापत्त्यनुपपत्तीइतिभावः।इदंचदूषणंवर्तमानरूपनध्वंसप्रतियोगि
त्वरूपमतीतत्वंमत्वयायदतिमत्तेवर्तमानध्वंसप्रतियोगिकालत्वंनिवेश्य
४५ तदूर्यत्वेतुनोक्तादूषणमितिबोध्यं।अंततआश्रयतेवेति।वस्तुतआत्ममनः
संयोगोपिज्ञानानुकूलःसंभवतीतिभावः।अत्रफलतावच्छेदकःसंबंधो
विषयतातेनघटादेःकर्मत्वमितिबोध्यं।ज्ञानमेवफलंतदेवतदनुकूलोव्या
पारःफलतावच्छेदकःसंबंधोविषयता।व्यापारतावच्छेदकस्तुसमवायइति
मतांतरबोध्यं।उभयमिति।इच्छतीत्यादावभिमित्यर्थः।उभयबोधापत्ते
:।उभयत्रापिशक्तेःसत्वादित्यर्थः।ननुयत्रतात्पर्यग्रहस्तत्रैवबोधोनतुप
रस्परएकदेशमयबोधेतात्पर्यग्रहसत्वेपिएकेनप्रत्येयनैकदेशमयबोध
सायुत्सन्नत्वान्नैकदेशभयबोधापत्तिरित्यानोदूषणांतरमाह।कर्तृमात्रबो
धवदिति।बोध्यापत्तिरितिहियादिपदात्कदाचित्दिदृमान्नसकादादि एम
४५

द्यादिमात्रसबोधोत्यादवदितिभावः।।तात्पर्यग्राहकप्रकरणादेःसमानत्वा
दितिभावः।तात्पर्यग्राहकमित्यर्थः।तथाचपर्यतेइत्यत्रकस्यचित्कर्तृ
बोधेतात्पर्यसत्वेपिअनादितात्पर्याभावान्नकर्तृबोधइतिभावः।कारिका
यांतत्रेतितयोरित्यर्थकं।तयाचतयोःफलव्यापारयोर्मध्येइत्यर्थः।न
न्वेवंतडादयःकर्मद्योतकाइत्यादिव्यवहारःकथमुपपादनीयइत्यतआ
ह।फलान्वयेत्यादिनासमुदायार्थइत्यंतेन।तन्मयुद्धत्वोधकत्वरूपद्योत
कत्वासंभवादुद्ग्रहतात्पर्यग्राहयंतीति।नत्वतीनांव्याग्राहयति।तद्यगादि
समभिव्याहृतीबोध्यः।नेनैधतेइत्यादौनातिप्रसंगः।एवंतङादीनांफले
आश्रयान्वयेनीत्यग्राहकत्वेननुभावककर्मणीत्यादिसूत्रविहितनङा
दीनांकर्थकर्नरिसाधुत्वेमित्याशंक्याह।कर्मवत्कर्मणेत्यादिनासाध
नादित्यंतेन।मूलेकृत्स्नर्गायमिति।आयतेडादिःकर्मद्योतकइत्यादिःपू

वोक्तोर्थः। उत्सर्गः प्राप्तिकः नसार्वत्रिक इत्यर्थः। कुत इत्याशंकायामाह।
कर्मेति। विपर्ययात् वैपरीत्यात्। येयागमे। यथा ज्ञानस्ला यथा वा पचा।
४६ तस्य भास्यातेस्प्र। पच्यते ओदनः स्वयमेवेत्यादौ व्यापारे एवाश्रयान्व
यइतिस्पष्टयितुमाह वाच्यं न एयति। अत्राहेति। एकनारदेति। एकोयो
नारदस्तद्विषयकं ज्ञानमित्यर्थः। अज्ञानिपातेनेति। शब्दनकर्मणोभिधा
नान्न नारदान्वयोत्तरेद्वितीयेति भावः। नव्यमते तु नारद इत्याकारकंय
ज्ज्ञानं नदनुकूल इत्यादिः शाब्दबोधो बुधान्वयः। नेक्तवित्रि पानेनाभि
धानमिति नानुमन्यते तिङादिपरिगणनं स्येव भाष्यउक्तत्वात्। सकर्मकधा
तूनिति स्मिभिव्याहृतानोपादानं नेड्। लः पच्यते स्वयमेवेत्यादौ कर्मवद्
भ्रनेन भोवकर्मणोरिति नास्त्वम तिदिव्यते इति पहनि प्रसंग वारणा
य। आवेधे श्रीरुत्स्ल इत्यादावति प्रसंगवारणाय भावस्या पारणेति। यथा राम ४६

दीति। आदिना चि एव दि दू। ननु हि धायकआल इतानप्र न्य स्यतु प्रकरणा
दिक मेव तात्पर्यं ग्राहकं। एवं त्रिडादावपि वपि। अन्यथापि चेदित्यस्य कस्के
नेके भेदेणस्तु मयोरपि समानत्वात्। तात्पर्यग्राहकं दुर्भिक्षमेव स्यात्। भावना।
या अवाच्यत्वमिति। नस्याः धातुवाच्यत्वे प्राधान्यानुपपत्तेरिद वाच्यत
मित्यर्थः। व्यापाररूप भावानायाअवाच्यत्वमेवेत्यर्थ इति वाच्यता भ्रंम
यितुमिति। नयाचपललभिन्नो व्यापारोन धातुवाच्यो नापि तिङः वाच्यो
पि तिङ्वा च्योपितु फलाश्रयं धात्वर्थः इति प्रत्ययार्थइति प्राचीननै
यायिकादिमतं न सम्यगिति स्पष्टयितुं किस्य चितकथ्यिद्वदः प्रसिद्ध
त्यनेकपयोपादानं। अथवा चेतना चेतना चेतनसाधारणेन्द्रकारय
लादीनां धातुवाच्यत्वक्रियात्वयोर्बोधनार्थं तत। आणवतामेन तरू
पेण व्यापारस्य वाच्यत्वादिव॥ सर्वसिद्धइति। सर्वानुभवसि [illegible] र्थः। स

र्थानुभवसिद्धस्यापलापोनुचितइति भावः। एवं देवदत्तः पचतीति वाक्यज
न्यबोधदशायां देवदत्तः फूत्कारादिमान्नवेतिसंशयो प्यत एव नेत्यपि बो
४८ ध्यं। एवं च उक्तप्रकारेण फूत्कारादिव्यापारेणोपाध्यते। गौरवापत्ते नि
फूत्कारत्वादीनामुपाधिस्वरूपत्वात् तदवच्छेदकमिति। प्रवृत्तित्वस्वरूप
तित्वमिष्टसाधनताज्ञानकर्मतावच्छेदकतया सिद्धो जातिविशेषोनन्त
देवाख्यातस्य प्रयत्नावच्छेदकं लाघवादिति भावः। तथा च फलं धात्वर्थोप
न्न आख्यातार्थः इति मतानवैयायिकमतेपर्यवसन्नं। फलत्वं धात्वर्थ
क्यतावच्छेदकमिति तु नयः। तथा सति प्रत्ययस्याप्यर्थकतापत्तेः। त
च्चनैयायिकाभिमतं। अत एव कालस्य व्यापारे वृत्त्युक्तौ व्यानेत्त
पि नैयायिकानभिमतत्वात्। धातुवाच्ययत्नस्य प्रत्ययमात्रेणान्वयानाप
तेश्च। नामार्थे धात्वर्थे धात्वर्थेतिव्युत्पत्तिविरोधात्। ततः कर्मणि नित्य राम
४८

ऽविरोधात्। उरयोगवृत्तीत्यादौ यत्नस्य वा धातव्यापारदिष्यतीः सर्वा
नुभवसिद्धः कथं निर्वाह्यत आह अरयोगवृत्तीति। जानातीत्यस्य देवद
त्तइत्यादिः शेषो बोध्यः। आदिपदात् इच्छति नश्यतीत्यादिपरिग्रहः।
व्यापारत्वादीत्यादिना आश्रयत्वत्वप्रतियोगित्वपरिग्रहः। घटो नश्यती
त्यतो नाशानुकूलव्यापारस्य नाशाश्रयत्वस्य च प्रतियोगिताया धात्वर्थत्वे
योगित्वमेव तत्र भासत इति बोध्यं। एवं च अरयोगवृत्तीत्यत्रापि व्यापारभान
मितिनसाधुगमनानुकूलनोदनादिमत्येकत्र स्थितेपि चैत्रादौ चैत्रो गच्छ
तीति प्रसंगात् गुरुत्वेपि संभवादिति। शक्तिलक्षणयोरुभयोरपि पदत
दर्थसंबंधत्वाविशेषद्गुरुधर्मावच्छिन्ने लक्षणयापूर्वोक्ते रपि संभवा
दित्यर्थः वैषम्ये बीजाभावादिति निनुकारणतावच्छेदकत्वप्रतियोगिता
वच्छेदकत्वव्यवच्छेदकतावच्छेदकत्वस्वरूपसंबंधविशेषरूपसंभवति ल

लघुधर्मे गुरुत्वेन कल्प्यते। अत एव लघुधर्म एव कारणतावच्छेदकताप्र
तियोगितावच्छेदकता च कल्प्यते अत एव प्रमेयधूमो नास्तीति प्रती
४८ तिसिद्धाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वं प्रमेयत्वविशिष्टधूमत्वेनास्तीति
ताकिंकसम्प्रदायः संगच्छते। अत्र संभवतीत्यस्य संभवत्तदवच्छेदकताकं
इत्यर्थः। तथा च संभवत्तदवच्छेदकताकधर्मापेक्षया यो गुरुः सन् तदनव
च्छेदनवच्छेदकताक इति व्याप्तिः पर्यवसिता। संभवत्तदवच्छेदकताकत्वं च
तदवच्छेदकत्वबाधकशून्यत्वं बाधकं चावच्छेद्यप्रतियोगित्वाद्युपसर्जने
यत्वं। न चैतत्समनैयत्यमेव संभवत्तदवच्छेदकताकत्वं। समनैयत्यन्तु
टकदलद्वयनिवेशेन घटपटान्यतराभावमहानसीयवह्न्यभावप्रतियो
गितावच्छेदकत्वं घटत्वं वह्नित्वापेक्षया गुरोरपि तादृशान्यतरत्वमहा
नसीयवह्नित्वादेर्निर्वहति। प्रति। प्रतियोगितायाः समनैयत्यं च तदन्यू रम

४८

नवृत्तित्वे सति तन्निरूपकाभावविशेष्यितावच्छेदकत्वं अतो गुणकर्मा
न्यत्वादिविशिष्टसत्ताद्यभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वस्य न सत्तात्वसमनि
यतत्वादृशविशिष्टसत्तात्वेनुपपत्तिः। ज्ञाप्यतावच्छेदकत्वमेव स्वरूपसंब
न्धविशेषेण तद्व्याप्यतावच्छेदकत्वमिति चेन्न। स्वरूपसंबन्धस्य तत्स्व
रूपस्य गुरुधर्मस्वरूपाणामपि सत्वान्नद्वारेणासंभवात्। किंच गुरुधर्मे
षु वच्छेदकत्वास्वीकारे तदभावस्वीकार आपत्ति तन्नद्वारमवच्छेदकत्व
स्वीकार एवं भावकल्पनायां लाघवात्। अन्यत्र क्लृप्ताभावस्य संबन्धमा
त्रेकल्पने लाघवादिति चेत्। अन्यत्र कल्प्यमानावच्छेदकत्वस्य सं
बन्धकल्पनैव युक्ता। गुरुधर्मो अन्यूनानतिरिक्तवृत्तित्वरूपावच्छेदक
त्वस्यानपायाच्चेति निरुक्तदूषणादितो वेदितव्यं। यत्तार्थककरोतीति नेति।
यत्त्वजन्यत्वाजन्यत्वप्रतिसंधानदशायां पठांकुरयोः कृतारुत व्यवहा

एतत्तस्य यत्नार्थकत्वम्। वृत्त्युक्तमिति भावः। रथो गमनमिति। रथप
४८ दस्यानुकूलगमनानुकूलकृतेश्चैत्रादिसंमतत्वेनायाः सत्वात्तादृशप्र
योगानुपपत्तिरेतादृश इति। अंकुरः कृत इत्येतावन्मात्रस्येश्वरकृति
जन्यत्वमादायोपपत्तेरहेतुत्वादिनेति विवरणं इति। इदमुपलक्ष
णं किं करोतीति यत्नप्रश्नेऽपि चैत्रात्तरस्य यत्नार्थकत्वं विनानुपपत्ते
श्चेत्यपि द्रष्टव्यं। यत्नार्थकताया अप्रसिद्धेरिति निर्वर्त्य योगमनं करोती
त्यादौ करोतेर्व्यापारसामान्ये लक्षणेति ध्यानं। मुख्यार्थे लक्षणेति
लक्षणाकल्पनमनुचितं न्याय्यत्वादिति भावः। ननु व्यापारवाचकत्वे य
त्नत्वाजन्यत्वप्रतिसंधानदशायां परः कृतः अंकुरः कृत इति व्यव
हारानुपपत्तिर्व्यापारजन्यत्वप्रतिसंधानविशेष्यत्वात्। यद्यपीश्वरीय
कृतिजन्यत्वेऽपि चैत्रादिकृतादृशकृतिजन्यत्वाभावविशेषणानुदृशा राम
४८

यां नादशायां व्यवहारस्येष्टत्वात्तदुक्तमाचार्यैः। कृतविभागेन कर्तृरूपव्य
वस्थया। यत्न एव कृतिः पूर्वा परस्मिन् सैव भावनेति। यत्ने तत्र कृत्रोप
रस्मिन्मते मीमांसकमतेनेत्यर्थः। निरूढलक्षणा एवं कल्पे इदस्य कृ
जापीति चेन्नाप्रवाहत्वेति त्वावच्छिन्ने एव शक्तिरस्तु व्यापार एव ल
क्षणास्तु लघुधर्मावच्छिन्ने एव शक्तेर्मीमांसकादिमतसिद्धत्वा
त्। लक्षणया बोधयतस्तदजन्यबोधविषयत्वप्रकारकप्रवृ
त्तिप्रयोगाः समाप्तविषयिण्यास्तत्राकार्यकत्वेऽपि लघुधर्मावच्छि
न्ने एव संचयत्वमंगीक्रियते न गुरुधर्मावच्छिन्ने अनुभववलेनेगार
वज्ञानस्य प्रतिबंधकत्वकल्पनात्। वाक्यसंबंधरूपलक्षणा यास्तु तत्रा
पि संबंधत्वं कृत्तनकल्पमिति विषम्यमत एव न लक्षणे बोध इत्ति संक
ल्पतांत्रिकसिद्धमित्यत आह। किं च माधनायाइति अवाच्यत्वे। व्यापार रू

पभावनायाः धातोस्तिङ्स्याद्यवाच्यत्वेद्वितीयायास्यादितिनिरासाअवाच्य
त्वेस्वजनकव्यापारव्यधिकरणधात्वर्थफलाश्रयत्वंवक्तव्यं धात्वर्थफ
५० लाश्रयत्वमेववा।एवंच घटंभावयतीत्यत्रैवघटोभवतीत्यत्रापिघटप
दाद्वितीयापत्तिः उभयत्रापिघटस्यधात्वर्थोत्पत्तिरूपफलाश्रयत्वाविशे
षादित्यर्थः।कर्मसंज्ञायावाध्यादितिघटस्यफलाश्रयत्वेपिद्वितीयाप्र
योजककर्मसंज्ञाविरहान्नाद्वितीयापत्तिरित्यर्थः।अनुगतेति।चैत्रमस्ता
धारणेत्यर्थः।घटस्याकर्तृत्वमुपपादयति।फलाश्रयत्वस्येति।तदुत्पादिं
र्थफलानुकूलतत्कृत्याश्रयत्वस्य।कारकेति।प्रकृतधात्वर्थकाचकाकर्तृत्व
र्थः।अभावादिति।अचेतनत्वात्कारकचक्रप्रयोक्तृत्वाभावादिति भावः।तथा
चकृत्यादिमत्त्वएवकर्तृसंज्ञा।प्रधानात्कृत्याद्यभावेकर्तृसंज्ञाप्रसक्तावे राम
नकर्मसंज्ञायाअनपवादाद्वितीयापत्तिर्दुर्वारेतिभावः।ननुधात्वर्थानुकू ५०

लव्यापाराश्रयत्वंस्वतंत्रपदेनविवक्षणीयंतच्चघटेऽवाधितमेत्यतआह
।धात्वर्थेति।कारकमात्रस्येति।कारमात्रेप्रकृतधात्वर्थानुकूलव्यापारव
त्वात्सर्वकारकेषुअतिप्रसंगः।ननुकारकचक्रप्रयोक्तृत्वंतच्चैवस्थिकम
नानातिप्रसंगः।अतएवस्थालीपचतीत्यपिभवतिस्वस्त्वंचैवंकारकेष्वति
सत्रभाष्यइत्यतआह।अपिचेति।अप्रमतावतिप्रसंगनिवारणायधात्वर्थफ
लव्याधिकरणेति।।अप्रमतेरपिपक्षादित्वर्थफलव्याधिकरणव्यापा
रवत्त्वादतिप्रसंगतादवस्थ्यमतःस्वार्थत्वेफलानिवेशितं।फलव्यधि
करणत्वंचफलतावच्छेदकसंबंधेनयत्तुकिंचित्ततत्फलाधिकरणभि
न्नवृत्तित्वं।[illegible]वृत्तित्वं।नातोगम्यादेरसंग्रहः।फलतावच्छेदकसंबंध
निवेशान्नअप्रमत्यर्थफलस्यकालिकादिसंबंधेनयदधिकरणंकालादि
तद्वृत्तिस्वजनकव्यापाराधिकरणत्वस्यापिनातिप्रसंगः।चैत्राभावयत्रनिष्टसंघो

मू०सं० ग्यन्तव्यधिकरणतावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदस्य चैत्रेऽसत्त्वाद्गम्यादेर
संग्रहस्तदवस्थ इति यत्किंचित्तन्तत्फलव्यधिकरणं निवेशितं। यद्वा फलाधिक
२ रणारण्यत्किंचिद्वृत्तित्वं फलव्यधिकरणत्वं विनिगमनाविरहाद्दास्वार्थव्यापारेति।
व्यापारव्यधिकरणवृत्तितत्फलकत्वं फलव्यधिकरणत्वं स्वत्वाद्यर्थो व्यापार
ः॥ स्वाधिकरणत्वं व्यापारतावच्छेदकसंबंधेन बोध्यं नातो ग्रामस्य कालिक
संबंधेन चैत्रवृत्तिव्यापारत्वे प्रसक्तिः। तद्वृत्तित्वं च फलतावच्छेदकसंबंधेनाते
न नाकर्मकेति प्रसंगः। वाच्यत्वं धातुवाच्यत्वं। अन्यतममित्ति। [illegible]
नाभिन्नायावंतो धातवस्तद्वत्यन्यतमत्वमित्यर्थः तच्च तत्तद्व्यक्तित्वानुपूर्वत्वावच्छिन्नप्र
तियोगिताकभेदसमुदायवच्छिन्नत्वं एकस्यैवेति। एकानुपूर्वकस्यैवेत्यर्थः। ते
न भारं वहति नदी वहतीति वाक्यद्वयघटकवहधात्वोरुच्चारणभेदेनार्थभेदा
वश्यकत्वेन एकस्यैवत्वसंगतमिति निरस्तं। यद्वा आर्थभेदास्त्वपि प्रागुक्तभेदमते सम
५१

इदमिति बोध्यं। एवं च सकर्मकत्वेनाभिमतधातूनां तत्तद्व्यक्तित्वावच्छिन्नप्रति। यो
गिताकभेदानामन्यतमत्वरूपभेदप्रतियोगितावच्छेदककोटौ प्रवेशेऽपि न निस्तार
इति बोध्यं। ननु सकर्मकत्वस्य जनकव्यापारव्यधिकरणफलवाचकत्वेन तच्च करोतेर
स्त यत्नस्य फलनावच्छेदकविषयतासंबंधेन स्वजनकात्ममनोयोगादिरूपव्यापा
रान व्यधिकरणवृत्तित्वात् न इभिन्नत्वम कर्मकत्वं तच्च करोतेर्नैव संभवतीत्य[illegible]क
र्मकतापत्तेरित्यसंगतमित्याशंक्याह। यत्न अयं भाव इति। अर्थ इति। अस्य धातोरित्या
दिः। यत्नो भयत इति यदिति। तथा च तादृशरूपस्य कर्मकत्वं च कृञ्चितन धातावति
प्रसंगात् अपितु स्वार्थफले स्वाप्रयुक्तमेवास्मदीयास्मरीत्या फलविशिष्टव्या
पारवाचकत्वमेव। तच्च करोतेर्यत्नमात्रवाचकत्वेन संभवतीत्यकर्मकतापत्तिर्दुर्वारैवे
ति भावः॥ ननु धातुमात्रस्य व्यापारवाचकत्वे धातुमात्रस्याकर्मकतापत्तिः संभवा
त्कथमिति चिंत्रो षोऽकरतु चिंत्येत्याशंक्याह॥ कृत्रर्द्र इति। फलवाचकत्वं सकर्मकत्व

मित्यभिप्रेत्याह। सकर्मकभेदेति। तथा च सकर्माकर्मकविभागोच्छेद इति नात्ययं
। नतु सकलधातुवाच्यत्वं एतेन व्यापारो भावनेति कारिकोपात्तव्यापारस्य धातुवाच्यत्व
५२ साधनेपि फलांशस्य तदसाधनेन न्यूननेति दूषणं प्रत्युक्तं॥ रूढ इतीति। यत्नो न य
लडिति व्यधलार्थकतायामकर्मकतापत्तिरित्यर्थः अन्यथा वायुर्विकुरुते सैंधवा विकु
र्वते इत्यादि प्रयोगदर्शनापत्त्या श्रुतेऽसंगत्यापत्तेः। ननु फलवाचकत्वेपि फलव्य
धिकरणव्यापारवाचकत्वं कर्मकत्वं स्वआदेरपह्नतमेव उत्पत्त्यादिरूपफलव्य
धिकरण। यत्नात्मकव्यापारवाचकत्वादित्याशयेनाह अयं भाव इति। [illegible]इति
सकलधात्वर्थ इत्यर्थः। सकर्मकत्वोच्छेदापत्तिरिति। समनंतरोक्तं नसकर्मकत्वं मा
श्रयितुमर्हतीति स्पष्टयति व्यापकत्वादिति भावः॥ ननु सकर्मकत्वव्यवहारानुपा
दस्तु पच्यादेः फलांशोपि वाच्यः। अत एव धातोर्व्यापारमात्रवाचित्वे फलं हि ती
याद्यर्थो वाच्यः तथा च प्रयागात्काशीं गच्छति चैत्रे प्रयागं गच्छति चैत्रः काशीत्यज राम

५२

कइति चेतीत्यपि प्रयोगस्यात्। एवं ग्रामं स्पंदते इति प्रयोगापत्तिश्च॥ एकस्यैव व्याप
रस्य गम्यादिवाच्यस्य पूर्वापरदेशाभिन्नविभागसंयोगजनकत्वात् नितं फलविशेषा
न्वयबोधेतत्तद्धातुजन्योपस्थितेर्हेतुत्वकल्पनया उक्तप्रयोगापत्तेर्वारणेनुगौरवं॥
त्यजिगम्योः पर्यायताभ्रमदर्शनाद्यो गच्छति ग्रामं त्यजति ग्राममिति वाक्यद्वयाद्य
विलक्षणबोधोत्पत्त्यात तथाविधहेतुमत्त्वावकल्पनमनन्यच्यं च [illegible]ते
तुषीयत तथाविधभ्रमस्यन्यवालिकतत्तु पायततत्फलान्वयबुद्धित्वस्य का
यतावच्छेदकत्वं स्वीकृत्य व्यभिचारवारणे तु निर्गौरवं तथाविधभ्रमदर्शनाया
भपिनादगन्वयबोधानापुते पेत इति न युक्तं अनुभवसिद्धस्यापलापान
र्हत्वात्। एवं त्यजति गच्छतीत्यागोगमनमिसतोप्याविलक्षण एव बोधापत्तिः। न चात्र
फलविशेषावच्छिन्नव्यापारे लक्षणास्वीकारेणोक्तापत्तिरिति वाच्यं। अनेकक
र्मप्रत्ययानां तत्तत्फलविशेषेशक्तिकल्पनो कर्मप्रत्ययासमभिव्याहृतग।

म्यादिस्तु तत्फलावच्छिन्नेत्यलक्षणाकर्मतां चापि गम्यादेरेव विशिष्टवाचकत्वेनो
५३ चितत्वात्। एवं पक्षे तेन तदुक्तः स्वयमेवेत्यादिप्रयोगानुपपत्तिश्च फलस्य धात्व
वाच्यत्वे कर्मसंज्ञिकयकत्वाभावेन कर्मवद्भावाप्राप्तेः। फलकर्त्रन्वयितत्वं निर्वक्तुं भ
ग्नेपि तत्प्रवेशावश्यकत्वादित्येषाणामनवतार एव। तथा च पच्यादेरुक्तरीत्या
फलावच्छिन्नव्यापारार्थकत्वेपि क्रियार्थत्वादिरूपव्यापारमात्रार्थकत्वे बाधका
भावः तत्र सकर्मकत्वव्यवहारं कर्मान्वितार्थकत्वनिमित्तको गौणः। एवं तत्र धात्वर्थ
तावच्छेदकफलशालित्वरूपमुख्याकर्मत्वविरहेपि विषयत्वरूपस्य गौणस्य कर्म
त्वकर्मत्वसंभवतीत्याशंक्याह नच कर्मादाविति। लकारासंभवादिति। गौणमुख्य
योरिति न्यायादिति भावः। नदेवदर्शनेन द्रढयति। नहीति। उत्पत्त्यनुकूलयत्नार्थ
कत्वेकर्त्रोनोक्तदोषसंभवइत्यतआह एवं चेति। यत्नमात्रमिभीतिः मात्रपदेनोत्प
त्तिनिरूपकत्वव्यवच्छेदः। तथा च पराभिमतयत्नमात्रार्थकत्वं निषिध्यते उत्प राम
५३

त्तिविशिष्टयत्नार्थकत्वं तु स्वाभिमतमेवेति भावः। अत एव। यत्नपदस्य तन्मात्रपर
त्वादेव। अन्वयोत्पादस्यादृष्टत्यनुकूलयत्नाद्यर्थकतया संगतिस्त्वष्टेवेति भवतु
पदं भक्तत्वा। यत्नादीत्यादिपदेनवाह्यव्यापारस्यापि परिग्रहः। बीजादिनांकुरः कृत
इत्यपत्युरोध्यान्। तत्र यत्नवाध्यात्यागोपिन्नान्तेयेवेतरव्यापारभानमिति भावः। अन
नुग्रस्य यार्थफलव्याप्तिकरणव्यापारवाचित्वं मकर्मकत्वमस्तु प्रत्ययार्थफला
श्रयत्वमेव कर्मत्वमतो न कश्चिद्दोष इति चेन्न। घटं भावयतीत्यादौ फलस्यान्वय
यव्यतिरेकाभ्यां प्रकृतिभूतधातुवाच्यत्वे सति गौरवान्न्यानाभावाच्च तस्य प्रत्य
यार्थत्वाभावेन तत्र लक्षणद्वयस्याप्यव्याप्तेः। किंच फलस्य प्रत्ययार्थत्व
पचतीत्यादौ फलविषयकबोधानापत्तिरिति दिक्। युक्त्यंतरमाहेति। मुख्यभा
क्साधारणकर्मत्वान्वितस्वार्थबोधकत्वमेव सकर्मकर्मत्वाज्ञानमनुगमेपि कर्म
त्वपदवत्वेन तेषामनुगमः। गौणेपि कर्मत्वेपदं जानातिकरोतीत्यादिप्रामाणि

५४ कप्रयोगानुरोधाद्द्वितीयादपदः । यथा न्यायाद्धिकमते आरोपितकर्तृत्वादिकमादायत
तीद्दयः । अत एव स्रग्गोनयावणदृत्यादिसंगच्छते । अत एव चकारकचक्रप्रयोगस्त्वं
क्तेत्वमिति भाष्यमते घटो भवतीत्यादिप्रयोगनिर्वाहः । न च कारकाधिरेगौण
मुख्यन्यायाप्रवृत्तेः सिद्धं न सिद्धं न यादिति यादिसद्भावेपि तत्र लकारापत्तिर्दुर्वा
यतेऽक्रियते घटइत्यादिप्रयोगासिद्धिरेवेति वाच्यं । स्वरितत्वप्रतिज्ञया अधिक
ःकारोऽधिकं कार्यमित्यर्थकस्वरितेनेति सूत्रेणैतेषामपि सिद्धेः । धातुविशेष
जन्यत्वाद्युपस्थितेर्द्वितीयाद्यर्थविषयतान्वयबोधे नियामकत्वात् अध्य
दायतयनतद्वृत्तिवक्रव्येघटं यततद्द्व्यादयः प्रयोगाः अस्तु वा तत्र विषय
यतैव फलं तस्या अपि ज्ञानादिप्रयोज्यत्वरूपफलत्वसत्वात् तत्र च मुख्यमे
व कर्मत्वमिति निर्गलत्वन्यायावतारोपि । अथवा पाणिन्यादिसंकेतसंबंधेन क
र्मपदद्योत्यप्यर्थकत्वमेव सकर्मकत्वं एतद्वैतज्ज्ञास्त्रीयकर्मसंज्ञकार्यात्व राम
५४

प्यर्थकत्वमुच्यते । एतच्च भवतो व्याख्यकं अत एवाध्यासिता भूमयइत्यादि
सिद्धं । अन्यथा स्वार्थफलेसादेस्तत्साधारण्याभावेकर्मणि प्रत्ययानुपपत्तेः
इत्यतो युक्त्यंतरमाहेत्यर्थः तुनु वचनामावात्कर्मकर्त्तरिकर्मवद्भावाप्रकृतावप
पीति मूलमनुपपन्नमित्यत आह । कर्मवत्स्यादिति पदेनेति । सूत्रस्थत
दिति । सूत्रविहितमित्यर्थः अन्यथा यगादीत्यनेनान्वयापत्तेः । कार्याति
देशपक्षे सोत्पादितवत्सूत्रविहितत्वं यगादेः । शास्त्रातिदेशपक्षे तु परंप
येति बोध्यं । तन्त्रस्यादिति । कर्मस्थक्रियया तुल्यक्रियाफलसमानाधिक
रणव्यापाररूपार्थाय अनादरकर्तृकर्मवदित्यर्थकस्य कर्मवत्कर्मवत्कर्मणे
तिसूत्रसाप्रापतेः । तत्र फलवाचकत्वाभावात् । तदर्थयत्नसत्तुघटादिसम
वेतत्वाभावात् । तत्र कर्मस्थभावेदूपापतिस्तु पचनप्रकृतत्वत्र भाष्यविरो
धात् । ननु कर्मणि समवायेनयत्नस्यासत्वेपि विषयतया तत्क्रियत्वमस्तु ।

मेवं अत एव घटं जानातीत्यादिवद्घटं करोतीति प्रयोग उपपद्यते फलतावच्छेद
५५ कविषयतासंबंधेन ज्ञानादिवैशिष्ट्यस्य घटनिष्ठतया तस्य कर्मत्वात्। न चै
वं घटं पटं यजतत्रत्वपि स्यादिति वाच्यं तदुपस्थितयत्नस्य विषयतया फलता
त्वव्यवहाराभावेन विषयतायाः फलतावच्छेदकतानंगीकारादेवं चाक्रि
यते घटः स्वयमेवेत्युपपन्नमेवेत्याशयं क्वचिद्बध्यते घटः स्वयमेवेत्यादिप्र
योगापत्तेरित्याशयेन मूलोक्तं दृष्टांतमुद्धपयादयति यथादह्यते घ
ट इति। एवं फलव्यधिकरणत्वादेरेव सकर्मकत्वरूपत्वे। विषयावच्छि
न्ने। अवच्छेदकतासंबंधेन। विषयनिष्ठ आवरणभंग इत्यर्थः भंगादीत्या
दिपदेन ज्ञाततादिविषयतापरिग्रहः। किं तस्यादिति। तथा च फलव्यधिकरण
त्वादिरूपसकर्मकत्वमपि स्वीकारयोग्यं न भवतीति तात्पर्यं। मानो यं दोष इति
नान्यतरमते आपादनात् किं चेगम्यते ग्रामः स्वयमेवेत्यादिप्रयोगापत्तिरूपा। २

५५

पि दोष इत्याह। एवं ग्राम इति। निर्वर्त्यादिस्वरूपज्ञानार्थमाह। इष्टिन भिन्नेति वनह
भिन्नकर्मण आधिक्ये पि न क्षतिः। क्रियाकृतविशेषेति। क्रियाकृतविशेषेण त
इत्येनानुपलभ्यमान इत्यर्थः। यद्वा ऽनुपलभ्यमानः क्रियाकृतविशेषो यस्मिन्निति बहु
व्रीहौ राजदंतादित्वादिना विशेषणस्यापि परनिपातः। वक्ष्यत इति क्रियाकृतवि
शेषाणामसिद्धिर्यत्नेन गम्यतो दर्शनादनुमानाद्वा तत्प्राप्यमिति कथ्यत इति वाक्य
पदीयादिति वक्ष्यत इत्यर्थः विषदष्टसर्पदष्टेषु पिमूर्च्छादिरूपो विशेषो दृश्य
ते तथापि न संबंध। तथा च यद्धात्वर्थफलनिष्ठो यः क्रियाकृतविशेषोपलंभाभाव
स्तद्धातुकर्म प्राप्यकर्मेति पर्यवसन्नं॥ नोक्तातिप्रसंग इति तद्धीजंतु कर्मवत्कर्म
णेति सूत्रे कर्मणेत्युपादानात्कर्मस्थक्रियाणां कर्मस्थभावकानामेव धातूनां ग्रहणं
किं कर्मग्रहणं विनापि अंतरंगत्वात्प्रकृतधात्वर्थाश्रयकारकेणैव तुल्यक्रियत्वला
भेन साध्यसिद्धिरिति चेन्न अतिप्रसंगवारणात्। कर्तृभिन्ने च प्रकृतधात्वर्थाश्रयीभूतं क

मैवेति भावः। क्रियाव्यवस्था चेत्युक्ताभर्तृहरिभिः विशेषदर्शनं यत्र क्रिया तत्र
व्यवस्थिता। क्रियाव्यवस्थात्वन्येषां शब्दैरेव प्रकल्पितेति। इत्थं हि स्पन्दकरवाचि
५६ ः। नन्वेवं चिंतयति पचयत्यादौ णौ कर्तरि क्रियाकृतविशेषानुपलंभात्कर्तृत्वस्य भा
वकतानुपपत्तिरतः सिद्धांतिमानमाह अन्येषामिति। मतद्वृत्तिशेषः। यत्र कर्तृ
कर्मभयस्य व्यापारफलोपाधेन प्रतिपाद्यते स कर्तृस्याभावकः। यथा पचन्त्या
ति घटं ग्रामं गच्छतीत्यादौ। ज्ञानरूपफलस्य समवायविषयतासंबन्धाभ्या
मुभयनिष्ठत्वात्। संयोगस्य चैव समवायेनोभयनिष्ठत्वं। एवं हासत्त्वापि च्छिन्न
वृत्तिविशेषस्योभयनिष्ठत्वं। अत एव ज्ञानानेरूपव्यरणभंगो घटस्य कर्तृव्यापा
रार्थकत्वं कर्तृकर्तृस्य क्रियकतानापत्तिः। कर्मस्य क्रियकतापत्तिश्चेति
ज्ञानानुकूलव्यापारार्थकत्वमेव स्वीक्रियते। यत्र तु कर्तृवृत्ति फलं सकर्म
स्याभावकः। यथा मिनतीत्यादौ न हि हि धा भवनादिकं कथमपि कर्तृगतं राम
५६

प्रयंतीति हेलाराजद्रुत्यन्यत्र विस्तरः। धोनीः फलवाचकतासाधिकामन्ये
षां युक्तिमाह। धातूनामिति क्रियावाचकता विशेषात् इति। एकजातीयः
क्रियावाचकता विशेषादित्यर्थः। अत एव धातुमात्रस्य पर्यायतापत्तिर्नेकु
ता। अपि वृद्धतीत्यनेनास्वरसः स्वचितः तद्धृतीयत्नानंतफलवाचेत तद्धातुज
न्योपस्थिते हेतुत्वकल्पनया प्रयोगं त्यजनीति प्रयोक्तव्ये प्रयोगं गच्छतीत्या
दिप्रयोगवारणं सुकरमिति। निर्विवादमिति। भवतीत्यादिनः सत्ताद्यवोध
स्य सर्वमतसिद्धत्वादित्यर्थः। पचतीत्यादितए फलवाचे विवादः तत्र फ
लवाचो द्वितीयादितएवेति पराभ्युपगतत्वात्। अमएव। धातोः फलवाच
कतादेव। संगच्छते इति। तंडुलानौदनं पचतीत्यत्र तंडुलानो विकार्यकर्म
त्वं ओदनस्य निर्वृत्यकर्मत्वैकत्वमभिमतं न्निवाहार्थमुत्पत्ति विक्लित्तिरु
पफलद्वयार्थकत्वपर एवसमाधेयं यः। एकस्यैव व्यापारस्योक्तफलद्वयजं

नकत्तृत्वयाव्यापारद्वयपरत्वेऽसंगतिःसंदेहेत्ति भावः।नन्वेवंमानाल्या
५८ देःसकर्मकत्वाज्ञानाद्यनुकूलव्यापारवाचित्वंवाच्यंतथाचक्षुरादिकंजा
नातीतिस्यात्।चक्षुरादावपिज्ञानानुकूलचक्षुर्मनःसंयोगादेःसत्वादिति
चेन्न।स्यात्तीपवृत्तीतिवदिष्टापत्तेरित्याशयेनाह।द्विगितिपूर्वोक्तयुक्तिभि
ःफलव्यापारयोर्वाच्यत्वेसाधितेतिङःप्रत्ययवाच्येवभावनेतिमंडनमि
श्रानुयायिमतमात्रंव्युनिराकृतं।एवंसिसिध्यत्तिसादिना।नह्यागमे
हीति।शाब्दबद्धपलभ्यतेतदागमेहितहृश्यतेतस्यज्ञानंयथान्येषामिति
जैमिनिसूत्रे।पञ्चुनायजेतेत्यत्रैकवचनेनोपात्तैकत्वस्यकरणत्वेननक्रि
यायामन्वयःकिंतुप्रकृत्यर्थप्रत्ययानांप्रकृतत्वयोरित्तेरितिस्वीकारेण
कृत्वस्यघागांगत्वाभावात्तद्भावेपियागावैगुण्याद्विवक्षितत्वमेवस्या
दितिपूर्वपक्षेहेतुद्दसूत्रंतदर्थास्तुशब्दवत्अशब्दवत्तन्नादेवोध्यया। राम
५८

याभवतितथोपलभ्यतेएकत्वंहियतस्तदागमेएकवचनश्रवणाद्दृश्यतेतस्त
स्यांगत्वज्ञानंयथान्येषांपश्चुत्वलौहित्यादीनामिति।तथाचविशिष्टस्यश्रुत्या
पंतबोधनेनपश्चुत्वादिवत्स्वरूपबोध्यस्यास्यविशेषणस्यांगत्वापपत्तिरितिभा
वः।एवंचतत्रयथाएकवचनागमेएकत्वंदृश्यतेऽतस्तदर्थत्वमेवंपचतीत्या
दावाख्यातश्रवणेप्यस्तिव्यापारबोधात्तस्यतदर्थत्वमेवांगीकार्यमन्यथोप
विरोधापत्तेरितितात्पर्यं॥तथाचोक्तंभट्टपादैः।तथाकर्मवतोर्नित्यंप्रकृ
तिप्रत्ययार्थयोः।प्रत्ययस्त्वनितिवेलायांभावनात्वावगम्यतेइति।नन्वेवंसर्वा
त्मसकर्मकत्वाकर्मकत्वविभागोच्छेदः।व्यापारस्यधात्वर्थत्वाभावादाएवं
देवदत्तःपचतीत्यादौधात्वर्थव्यापारश्रयत्वरूपकर्तृत्वस्यदुर्वचत्वेनदेव
दत्तादेःरूपकर्तृत्वप्रत्ययार्थत्वेनस्यादित्यतःसकर्मकत्वादिकमन्यादृशमाह
एवंचस्वयुक्तेति।सप्तकृतधातुः।भवत्यादेरपिपच्यादियुक्तारव्याता

र्थव्यापारव्यधिकरणफलवाचकत्वात्सकर्मत्वापत्तिरतः स्वयुक्तेत्या
५८ ख्यानविशेषणं। योगश्च साव्यवहितोत्तरवर्तित्वं। तेन देवदत्तः पचति भ
वति घट इत्यत्र पच्युत्तराख्यातस्य भूध्वानुत्तुयुक्तत्वेपि नातिप्रसंगदव
स्य्यं। स्वोत्तरवर्तित्वमात्रनिवेशे घटो भवति पचति देवदत्त इत्यत्र भूधा
वतिप्रसंगः। अव्यवहितोत्तरवर्तित्वमात्रनिवेशे अतिपपातेनद्भ घट
कातिपच्योः संग्रहेपि पचति अस्त्यतीत्येतत्समुदायघटकयोस्तयोरु
संग्रहः अतो द्वितीयदलप्रवेशः। तेन घटं भावयति ग्रामं गमयतीत्यादौ
भवत्यादेर्णिजर्थव्यापारव्यधिकरणोत्तरत्यादिफलवाचकत्वसत्वाना
संग्रहः। उत्पत्त्यादिवाचकत्वं प्रकृतिभूतभवतीरेवन एवं तत्सत्ति एवं तस्य
सकर्मकत्वाभावे भाव्यते घट इति एयंतात्कर्मणि लकारानुपपत्तिरिति
नवाच्यं। स्वस्वघटकान्यतरत्वानिव्याप्यकत्वरूपस्य नेहाचकत्वस्यनि राम

५८

वेशेनादोषात्। तद्घटकभूधातौ नातिप्रसंग इति तु नव्याः वयं तु प्रापतेः। एवं स्व
युक्तप्रयार्थव्यापारसमानाधिकरणफलवाचकत्वमकर्मकत्वं स्वयुक्त
प्रत्ययार्थव्यापारजन्यफलाश्रयत्वं कर्मत्वमित्यपि बोध्यं।। कर्तृत्वं वाव्य
मिति यथा देवदत्तः पचतीत्यादौ देवदत्तादेः। वैवोमे वेणपाचयतीत्या
दौ प्रयोज्यप्रयोजकयोर्जैः राधिणिजर्थस्यानायाश्रयत्वात्कर्तृत्वं। दे
वदत्तेन पच्यते देवदत्तेन सुप्यत इत्यत्राप्याख्यातार्थव्यापाराश्रय
त्वाद्देवदत्तस्य कर्तृत्वं। इत्यादौ त्यादिपाद्ददुत्काकर्मकवत्वहणादि संग्र
हः। मीमांसकमन्यमिति आत्मना मेवमन्नेति एव न्याः अनेन मावना मुख्यवि
शेष्यको बोध इति सूचितं। गमनवानिति प्रतीत्यापत्तिरिति। फलव्या
पारयोर्धात्वमतेपित्तदाय व्यधिकरणेति अंतरंगत्वात्फलस्य व्यापारे
एवान्वयांगीकारानूरिति तु नव्याः वयं एवं गमनं नन संद इति प्रयोगापत्तिश्च

वोध्या।संयोगाश्रयत्वादिति॥अस्मान्नामस्येत्यादिः।ननु कर्मणः कर्तृत्वविव
५६ क्षायां तादृशप्रयोगापत्तिः सिद्धान्तेपीति चेन्न। कर्मादेरेव कर्तृत्वविवक्षाया
मपि तदापत्तिरित्याशयात्। फलमात्रार्थकानां तन्नानाधिकरणव्यापारार्थ
कावच्छिन्नत्वस्यादेरनभिधानादिति भावः। व्यापारविगमे व्यापारनाशोद्देशापत्ति
श्चेति। धातोर्व्यापारवाचकत्वे पाकाद्यर्थः फलमेव वाच्यः तथा चोक्ताना
पत्तिरुक्तापत्तिश्चेति भावः। फलानुत्पाददशायां फलकर्तृकसत्ताया वर्तमा
नत्वाभावात्। व्यापारविगमेपि फलकर्तृकसत्ताया वर्तमानत्वाच्चेति भावः।
पचेर्विक्लित्तौ पचतीत्यानापत्तिस्तदापत्तिश्च न संभवति मतत्यागार्थे व्यापारे
एव समानाभिधानश्रुत्या तदर्थकालान्वयोपगमात्। उक्तदूषणोद्धारं तदु
क्तं निराकुरुते। यत्त्विति। नानुपपत्तिः। उक्तदोषाणामनवकाशादेतन्मना
नुपपत्तिर्नेत्यर्थः। कर्त्राख्यानवदिति। याथार्थ्यतः कर्मणीति सूत्रेऽनुवृत्तकर्त राम
५६

रीत्यस्य कर्तृत्वपरत्वमभ्युपगम्य तत्सूत्रेण व्यापारेत्यकारविधानेमीमांसकैरं
गीकृतो यत्तेन यागपचनादीनामपि कर्तरि कृदिति सूत्रेण व्यापारे विधिसंभ
वेदित्यर्थः। न केवलं तदिदं यथार्थमपि तु तत्साधुविरोधोपीत्याह तत्साधुविरोधे
ति। पचनादेरपि असत्वभूतकारकान्वययोग्यव्यापारार्थकत्वे भावेऽनिति सू
त्रभाष्यविरोधापत्तेरित्यर्थः। तत्र हि सत्वभूतभावो घञादेरर्थ इति प्रति
पादितत्वमेव स्यात्। ननु द्विविधभावोपि धात्वर्थोस्तु अतो न द्विरोध
त्यानश्चेति। चेन्नान्येषां दूषणानामसंग्रहः स्वचितः॥ तथाहि आख्यातप्र
त्ययस्य कर्तुरवाच्यत्वेऽभिधानानभिधानव्यवस्थोच्छेदः। कर्तृकर्मक
तो व्यापारेऽवाचकत्वे तृल्लानां पाचकः देवदत्तेन पक्व इत्यादौ प्रयो
गानुपपत्तिः कर्मत्वाद्यसंभवात्। तेषामपि भावमात्रार्थकत्वे गौरवं अनुशा
सनेन तदर्थकत्वलाभश्चान च कर्तरि कृदिति सूत्रस्य कर्तृपदस्वारस्या

धर्मधर्म्युभयबोधकतया भावनायां तद्द्वित्वलाभ इति वाच्यं। आवृत्तौ प्रमा
६० णाभावात्। एवमपि कर्मकर्तृत्वां न द्व्यर्थकत्वानुपपत्तिः स्थिरैव। न च तयोर
वच्छेदकत्वेत्वादावपि कर्तृग्रहणमनुवर्त्य भावनायामन्वितयोर्विधानमिति
वाच्यं। गौरवापत्तेः। एवं गुरुः क्लिष्टव्याप्यापाचयतीत्यत्र हेतुमति चेति सू
त्रबलात्प्रयोजकव्यापारस्य णिजर्थत्वे स्थिते प्रयोज्यव्यापार एवं आख्या
र्थः। एवं च णिजर्थव्यापारस्य ग्रहणत्यपनेया आख्यातार्थव्यापारप्रत्यप्रा
प्त्यान्यापत्तिः। आख्यातार्थव्यापाराश्रययोरनेकत्वात् पाचयतीत्येकवच
नानापत्तिः आख्यातार्थव्यापारान्वयिन्येव तत्त्स्यर्थसंख्यान्वयादुक्तगतसं।
ख्यानभिधाने गुरुः पच्यमानापत्तिः। णिष्यपदेपि दापत्तिश्चेत्याद्यन्य
त्र विस्तरः। इत्यभ्युपेयमिति। पूर्वोक्तदूषणगणनिरासाय कत्वातिरिक्तो व्या
पारोपि धात्वर्थः यत्न आख्यातार्थ इत्यभ्युपेयत इति भावः। सकलव्यापार राम ६०

त्वाभ्रसंभवे मेत्ति विनिगमनाविरहाच्च त्वोपि धातुवाच्य इत्यर्थः। गौरवमि
ति संख्यायां कृत्वादौ नच्छक्तिरस्तु नेतु यत्नेपि अन्याख्यभातपातन्त्रत्वा।
त्ति कल्पनानौचित्यादित्यर्थः। ननु न व्यापारत्वेन धातुत एवत्वाभेभस्य
यस्य यत्नत्वावच्छिन्ने शक्तिकल्पनायां गौरवादित्यर्थः तथा सत्यनुभव
सिद्धफूत्कारत्वादिना बोधस्यानिर्वाहात्। न तत्फलानुकूलयत्नत्वाभे।
पि न तदनुकूलव्यापारानुकूलयत्नाभानत्वाभायमाख्यातस्य यत्ने श
क्तिशक्तिरिति नव्यमीमांसकोक्तमपि न युक्तं तथानभवान्। अन्यथा
व्यापारानुकूलयत्नानुकूलव्यापारत्वाभावतयापि शक्तिकल्प
नापत्तेः पाकं करोतीत्याद्यर्थात्पयकरोति नाविवृयमाणतया।
विच्छित्त्यादिफलानुकूलव्यापारानुकूलापत्त्यादिरूपा भावना आख्या
तार्थः। व्यापारविगमे फलसत्वदशायां पाको विपचते इत्यप्रयोगात्। पचन

पीकादिपदस्य फलावच्छिन्नव्यापारार्थकतया आवश्यकत्वादिति नवा
६१ च्यं। पाकं करोतीत्यत्र पाकपदस्य फलमात्रार्थकत्वात्। फलानुकूला
दसमये फूत्कारादिव्यापारसत्त्वेपि पाको भविष्यतीत्यादिव्यवहारात् क्व
चित्तस्य फलमात्रपरत्वस्यापि दर्शनात्। अन्यत्र फलावच्छिन्नव्या
पारपरत्वान्नोक्तदोष इति भावः। कथं पुनर्ज्ञायते क्रियावचनाः
पचादय इति वदे पाकं करोति नासामानाधिकरण्यात् किं करोति पच
तीति धातुरेव क्रियामाहेति भाष्यादिस्वरसो भाष्यमप्यत एव संग। अ
ग्रे गौरवमित्यनेन तस्मादित्यनेन सूचितो युक्तिसहेतुसमुदायः प्र
तिपादितः। उक्तहेतुतः करोतिः पच्यादिधातोरेव व्याख्यानेविवर
णमिति मूलार्थमाह। पचतीत्यस्येत्यादिना बोधकं। प्रकृतिप्रत्ययार्थयोः
प्रत्ययार्थ इति न्यायविरोधात्मकं बोधकं। न नैनं। आख्यातवाच्चैव भाव राम
६१

नाकरोतीति नाविवरणात्। धातुर्यस्येव विवरणमिति तु न विनिगमका
भावात्। अस्तमनेनैव व्यापारे घटोष्णकर्त्रा धात्वनुपपत्तिरेव मानं तदुक्तं।
प्रत्ययार्थे सह ब्रूतः प्रकृतिप्रत्ययौ सदा। प्राधान्याद्भावना तेन प्रत्ययार्थो
ऽवधार्यते इति मीमांसकमतमित्याशयः। ननु पदार्थोपस्थित्यादिघटित
यामपीष्टतेतुत्वान्वयबोधाभावः न च कारकाणां भावनायामेवान्वय इ
ति नियमान्न परस्परान्वय इति वाच्यं। कारकरूपेणान्वयासंभवे
पि मीमांसकरीत्या संबंधसामान्येनान्वयसंभवात् तदुक्तमाह। अयं
भाव इति। सहार्थं ब्रूत इति। स्वप्रकार्थान्वितस्वार्थं बोधयतः। अर्थ
द्वयमध्ये कस्य विशेष्यत्वं कस्य विशेषणत्वमित्याकांक्षायामाह तयो
रिति। पूलितार्थमाह इत्यस्य हीति। प्रकृतिप्रत्ययार्थयोः परस्परान
न्वयप्रयोजकमुभयोः कारकत्वमाह। पाकः कर्मकारकमिति। पा

६२

कः फलंशास्तस्य क्रियानिर्वर्त्यत्वेन तयाव्यपदेशिवद्भावेन स्वाश्रयत
याचकर्मत्वमित्यर्थः। अरुणाधिकरणे हि कारणे क्रियायामेवान्वय
इत्युक्तं। वक्ष्यमाणेति। क्रियान्वये सेवनेदंन्वयितावच्छेदकतया तद्वि
शिष्टक्रियायामेवान्वय इति वक्ष्यमाणेत्यर्थः। तन्मइयान्परं भेदः
यन्मीमांसकमते। अरुणया पिंगाक्ष्या एकहायन्या सोमं क्रीणाती
त्यादौ विशेष्यविशेषणानां सर्वेषां क्रियायामन्वयः परमन्वयस्तु
पार्ष्टिकः। स्वमते तु विशेषणविशिष्टविशेष्यस्येति। अत एव नीलोत्पल
मित्यादौ सामर्थ्यात् समास उपपद्यते। नियमसंसेवाभावे इति। अथ वम
तएतादृशस्य स्त्यव्यभिचारादुक्तं नियमसंसेवासंभवे इत्यर्थः। नच
संबंधेति। यजतेसत्रमृत्वाधात्वादिमृत्वाधात्वर्थाभावयोः धात्व
र्थभावनयोः संबंधमात्रे संबंधसामान्यमुक्तं। तेन तत्तीयादि विलम राम

६२

भावेन करणत्वादिविशेषरूपेणान्वयासंभवात् संबंधसामान्येनान्व
यः प्रतिपाद्यते। तदेकाशनिवेशी। संबंधविशेषबोधने। अस्याः श्रुते
र्व्यापारः सामर्थ्यनेति तदर्थः। अर्थाबाधरूपयोग्यतासत्वान्नद्विरहो
क्रिरसंगतेस्त्वत आह। अन्वयेति। तन्मतेपितस्यैवयोग्यतात्वात्। अत ए
व स्थूलजलाभिप्राये कपयसासिंचतीति गवयंनयोग्यं न योग्यं। द्रवद्र
व्यान्वसेवान्वयितावच्छेदकत्वात्। अन्वयप्रयोजकपदेनान्वयिता
वच्छेदकस्यैवाभिधानात्। यद्वाश्लिष्टेनान्वयस्यैवावान्वयितावच्छे
दकत्वे। न च स्थूलजलेद्रवद्रव्यत्वज्ञानदशायांसेकोनेनजलकरण
कइति बाधकप्रमासत्वेपि शाब्दबोधापत्तिरिति वाच्यं। स्वरूपसद्योग्य
तायात्तत्वात्। यद्वा बाधमोग्रेरविहोप्यपेक्षणीय इति भावः। नियम
दयेपिदूषणमाह। आ जाम्बेसादिना। स्त्रीतस्यैवेति। यः प्रधानंसप्रत

यार्थ एवेति नियमे आदेः अन्यथार्थ न विरहे। एतच्चाधान्यानापत्तिः किं
तु स्त्रीत्वसैवेति भावः। द्वितीये नियमे तु साहमैवेद दूषणं। ननु विशेष्यता
६३ दिनावबोधे नियामकाभावे ऽनियत एव बोधः स्यादित्यत आह। विशेष्य
तादिनेति। व्युत्पत्त्यन्विति। तया च व्युत्पत्तिरेव तत्र नियामिकेति भावना
या धात्वर्थे व्यभिचारिणां प्राधान्यानुपपत्तिरिति भावः। व्युत्पत्त्यनुसारित्वं बोध
स्य दर्शयति। अत एवेत्यादिना। आकलनाद्युच्छेदकप्रकारक एवेति। अत
एव गंगायां घोषः जानाति शैले जातु लतायां जायते शैलः। संप्रति तत्र।
द्विपरीतकनवलतायाग्गिरिदृयंज्ञानमित्यादौ गंगात्वलतात्वादिनैव बोध
ः। अत एव विलक्षणशैत्यपावनत्वादिप्रतीतिः चमत्कारोपि अन्यथा गंगा
तीरे घोष इत्यतः को विशेषः स्यात्। विपरीतपदप्रतिपाद्ये वैपरीत्यं चेत्
भवेत् इत्याहुरालंकारिकाः। कचनस्तनस्तनिवदनं वदनात् कुचमंडलं तत्र समेम राम
६३

ध्यादिमेति नयनं नयनाद धरः समुद्विजती सन्नकचुत्यादिना बोधान
न्नासकरोपि तु रागसबुद्धत्वादिनो व। अत एव गंगायां घोष इत्यादौ। नीरत्वा
दिना बोधः। कचैपदराहोविदनपदपद्मकुन्नमंडलपद वंक्रवाकपुट
पत्योः मध्यपदसिंहेनयनपदहरिणो ऽधरपदप्रवालेहस्तोणिकं। गंगा
पदे नु स्वरत्यान्प्रतिपादनादेव विलक्षणशैत्यपावनत्वादिप्रतीतिनिर्वा
हे तेन नैयायिकादय आह। विपर्ययेणेति। वैपरीत्येन। व्युत्पत्त्यानां
तादृशवाक्ये आधाराधेयभावसंबंधेन घटप्रकारक कर्मत्वादिनोऽध्यक
बाधजनकतायद्धृत्तान्नैयायिकेति। कर्मधारयसमासेन नैयायिकत्रात्
सत्क्रियात्राद्भुतया पाठ कया चकारादिवत्सर्वे निपातः। बोधः। उक्तबोधः। न
त्विति। अन्वयेबोध इत्यनुपपद्यते। तयोर्व्युत्पत्तिरिदंतानां घटत्वं तिकर्मत्वमि
साकारको बोध इत्यर्थः। ननु चेद्यसामान्यानुदयोर्थः। अयोग्यतानि।

ष्वयम् अन्यसमवेततया व्युत्पत्तिरहितानामपि तादात्म्यसंबंधेन घटप्र॥
कारककर्मत्वविशेष्यकबोधोदयात्। अत एव। बोधस्य व्युत्पत्तिसापेक्षत्वा
६४ देव विवेचनमेवेति। एवकारेण प्रकृतिप्रत्यययोरित्यस्य व्यावृत्तिः। नैया
यिकत्वसामान्यवचनताद्धेनस्य विशेषवचनताभावात् इदमेव पृथक्प्रयोगमि
ति भावः। तत्राख्यातपदेन धातुरुच्यते आख्यायते सर्वं प्रधानभूतोऽर्थोऽने
ति व्युत्पत्तेः। नामादिप्रकृतीनामेवाहेत्यात्। तत्र नामान्याख्यातजानीति
निरुक्तत्वाच्च। न त्वाख्यातप्रत्ययजन्तं दन्तजं वा नाम संभाव्यते अत एव वस्त
वै नाम धातुजमाह व्याकरणे शाकटस्य तोकमिति पूर्वोक्तनिरुक्तस्य मा
नार्थकतावच्छेदं महाभाष्ये पठ्यते। तथा च वीचवस्तु वीप्सया प्रधानीभूतभा
वार्थकत्वं धातुलक्षणं पर्यवसन्नं। प्राधान्यात्। किंतु तन्मुख्यविशेष्यक
एव बोधो जायत इति स्फोरणाय न तु तस्य लक्षणे निवेश इति भूषणे राम
६४

कारानुमतास्वरसिः। मंजूषाकाराः स्तुतन्न आख्यातशब्देन तिङ्। तं आख्या
तमाख्यातेनेत्यादौ तथैव प्रतीतेः चत्वारि पदजातानि नामाख्याते चोपसर्ग
निपाताश्चेत्युपक्रमाच्च। भावकालाल्तकारकसंख्याश्चत्वारो यो आख्या
तस्य तत्र भावः प्रधानमिति तद्भाष्याच्चेत्यादि माहुः। विस्तरस्तु तत एवावग
न्तव्यः। एतन्मतेपि एतन्निरुक्तभावस्य प्रयुक्तयुक्तिभिर्धार्थत्वे स्थितेतस्या
न्यनियामकं भवतीति ध्येयं। इत्यत्रापीत्यपि नापक्वानि सस्यसमुच्चयः। उ
भयस्यापि धारणेन तिङ्। तद्धृतो भयस्यापि धारणेन धातुरेव वाचक इति। उ
भयत्रापि पचिधातोरेकत्वेन तत्राघवात् प्रत्ययानां भिन्नतया तद्वाचकतायां
गौरवादिति भावः। प्राधान्यापत्तिश्चेति कृतामपि भावनावाचकत्वे भवनयेवा
क्षेपात् कर्तृकर्तृकर्मसामानाधिकरण्यं भवेति तिङ्। किंच बाल्यापितस्याएवं प्राधान्यापत्ति
रितिलिंगसंख्यान्वयेति। पक्वान्नं पक्तवती पचवन्तः इत्यादौ पुंस्त्वस्त्रीत्वादि

ल्लिंगैकत्वादिसंख्यान्वयायेत्यर्थः। कर्तुर्वाच्यत्वमिति। इसमासानुपपत्तौ हेतुः
सामर्थ्यमाह पुरुषइति। राजसंबंधी पुरुषः देवदत्तसंबंधिनी भार्येत्यन्वये विवक्षि
६५ ते राज्ञो भार्या इत्यनेनार्थेनेयार्थस्यासमासो न भवति व्यसामर्थ्यादनतयादेवं
नरवेभिन्नइत्यादायुदाहरणविप्रसन्नस्यादित्यर्थः। कृतेउत्सुइत्यादौ कर्मादेरपि उपलक्ष
णं इप्त असामर्थ्यादिति। कारकाणां भावनायामेवान्वयेन परस्परमनन्वयात्तप
रमते इष्टादेर्भावनावाचकत्वात्। सामाकाह्वानां थान्वयोनेति। कथान्तोस्तन्मते
पि कृतिरूपभावनार्थकत्वादिति भावः। परंपरेति। स्वकर्तृकादिक्रियाजन्य
त्वरूपपरंपरेत्यर्थः। नागकृतेनचेति। न यावच्चनाक्तपरंपरासंबंधेन तयोरन्वय
ः अपितु एकस्यां क्रियायामन्वयित्वरूपमेव सामर्थ्यं नीलोत्पलमित्या
दिसामर्थ्यसिद्धये तेरंगीकर्तव्यं तत्राप्यसत्तीति नसमासानुपपत्तिरिति भाव
ः। असमर्थेति। असूर्यपश्याराजदारा इत्यत्र दर्शनक्रियायाएवाभावादो राम
६५

धेनसूर्यपदार्थेननञर्थस्यान्वयविरहात् समर्थसमासत्वेन भाष्यकारे
देरभिमतः तस्यासमर्थसमासत्वं तन्मते भज्येतनसूर्यंपश्यन्तीत्यर्थेनञ्।
सूर्यपदार्थयोरेकक्रियान्वयित्वरूपसामर्थ्यसत्वादिति भावः। आदिपदा
द श्राद्धभोजीब्राह्मणः अपुनर्गेयाः श्लोका इत्यादेः संग्रहः। इत्याक्षपनेरिति
।नचात्रापीष्टापत्तिः नञ्समासाभवत्येव सर्वानुमतत्वात्। अतएव सर्वचर्मण
ः कृत इति सूत्रे सर्वश्चर्मणाकृत इत्यर्थे सर्वचर्मण इति निपातनात्समास इत्यु
क्तं। ननु कृतः सर्व इत्यादावनभिधानान्नसमासः। किंच सह सुपेति सार्वत्रि
कं तेनैव सर्वत्र समाससिद्धौ द्वितीयाश्रितेत्यादिना समासविधानात्। अ
न्यथा तत्तत्सूत्रे तत्पुरुषादिसंज्ञा एव विधीयेरन्। अतएवानेन समासस्या
गतिकगतित्वं नत्वन्त। ओकं। किं चैवं कर्तृकरणे कृता दिनाकृतिककर्तनिवा
चकत्वे सामान्यस्तत्रप्रणयनसामर्थ्यादेवात्रागलोग्राहइति निर्देशाश्च

न्क्रियाद्वारकसामर्थ्यमादायकृदंतेनकारकस्यसमासइत्युपगमान्नदोषःकृद्
ग्रहणसामर्थ्याद्व्यापारमर्थे सिध्यति। कर्तृकरणेकृतानिर्न्यासेनैसुधाइत्सेनुर
६६ स्वाकृदंतेनैवसमासस्य सिद्धेः। काष्ठैः पचतिनरागमिति तत्र समासस्य बहुलग्रहणे
नापिवारयितुंशक्यत्वात्। बहुलग्रहणेनैवसुबुत्तानेप्रागेवसमासस्य सिद्ध
त्वाच्चेत्यभिप्रेत्य बहुग्रहणानंतरमाह। किंचेति। धात्वर्थफलेति। उत्पत्तिरूपफ
लेत्यर्थः। ननु भवन्मतेपीयमापत्तिस्तुल्याकर्तृसंज्ञयाकर्मसंज्ञाया बाधान्नेति
समाधानमपितुल्यमित्याशंकानिराचष्टे। नचाख्यातार्थेति। नचापि दृष्टांत
दार्ष्टांतिकयोर्वैषम्यं दृष्टांते प्रयोजकव्यापारो णिजर्थः दार्ष्टांतिके तु प्रयोज्य
व्यापार आख्यातार्थः एवंच घटं भावयतीत्यत्र घटस्य कर्तृताभावेन णिजर्थ
भावनां प्रति कर्मत्वं निरपवादमेव। घटो भवतीत्यत्र तु आख्यातार्थव्याप
राश्रयतया कर्तृसंज्ञया बाधितत्वान्नाघटस्य कर्मत्वमित्यर्थः। अकर्तृता राम

६६

पत्तावितिस्थितेर्वस्यैव यत्किंचिदाख्यातार्थव्यापाराश्रयत्वात्समभिव्याहृते
त्याचक्षयकं। प्रकृतेनचाख्यातस्य प्रयोज्यव्यापारोर्थः अपितु णिजर्थव्यापा
र एवतेनानुपपत्तेनौ। तएव प्रयोजकस्य कर्तृत्वमिति वाहुः अतएव वाख्यातार्थव्या
पारत्वयिन्येवतदर्थसंख्यानयुनियमात्तुरूः शिष्याभ्यांपाचयतीत्यत्र गुरूप
दात्त्वर्थमोपपत्तिः। पाचयतीत्येकवचनोपपत्तिश्च। एवंचाख्यातार्थव्यापार
नाश्रयत्वात्प्रयोज्यस्य कर्तृत्वानुपपत्तिरितिभावः। करणतृतीयैवेयमिति तु
नशक्यं तथासतिकर्तुः प्रयोजकस्यैव हेतुत्वापत्तेर्णिजुत्पत्तेरेवासंभवापत्तेः। त
त्प्रयोजकस्य तत्र तदेन धात्वर्थानुकूलव्यापारवानुप्रयोक्तातेन णिजनुत्प
त्यापत्तिः प्रयोज्यस्य कर्तृसंज्ञाविरहेपि धात्वर्थानुकूलव्यापाराश्रयत्वादिति
नवाच्यं स्वतंत्रः कर्तेतिपर्वसूत्रेण कर्तृसंज्ञाविधानात्तत्सदनकर्तृसंज्ञकस्यै रकृ
वपरमर्शाहित्वात्। कारकमात्रस्यैवधात्वर्थानुकूलव्यापाराश्रयतयाकौमो

अप्रयोजकव्यापारे णिजुत्पत्त्यापत्तेः। न चेष्टापत्तिः काष्ठैः पाचयति दर्शय
ति भवं भक्तादृत्यादिप्रयोगेण्णंतदर्शनादिति वाच्यं। काष्ठानि पचंति पभवदृत्य
९८ त्र काष्ठादीनां कर्तृविवक्षायां तत्रिजेरणायामेव तत्तद्दर्शप्रयोगासाधुत्वा
दिति भावः। गमिकर्मत्वानापत्तेरिति। कर्तुरीप्सिततमं कर्मत्वात्। ननु तत्सिद्धां
तेपि कर्मसंज्ञाविध्यायके कर्तुरीप्सिततममिति सूत्रे कर्तृपदं स्वतंत्रमात्रपरं
न तु कर्तृसंज्ञकपरं देवदत्तादिस्तु मित्रं ग्रामंगमयतीत्यस्य कर्मत्वानापत्तेः प्रयोज्य
स्य गत्यादिस्वरूपकर्मसंज्ञायां कर्तृसंज्ञाविरहात् एवंच ममाप्यमते न दोषः
प्रयोज्यस्य धात्वर्थसंयोगानुकूलव्यापाराश्रयत्वरूपस्वातंत्र्यसत्वादिति चे
न्न। त्वन्मते आख्यातार्थव्यापाराश्रयत्वस्यैव स्वातंत्र्यपदार्थत्वं न तत्तत्सका
रकमात्रेति व्याप्तेः। तस्य च प्रयोज्ये ऽसत्वात् प्रकृतधातुसंबंधिकारकत्व
प्रयोक्तत्वरूपं तद्धातुकर्तृत्वं तच्चेतनेन संभवतीत्युक्तमेवेति भावः। ग्रामस्येति राम
९८

जंतकर्मत्वसंभवस्येव तत एव द्वितीयानिर्वाहइत्यत आह गमिकर्मतेति। नन
न द्रमावेरित्याशंकायामाह। नयायेति। इत्यपि नस्यादित्यत्र हेतुमाह। गत्यर्थकर्म
णीति। अध्यभिन्ने गत्यर्थकर्मणि द्वितीयाचतुर्थ्यौ स्तश्चेष्टायामत्यमितिनत्सू
त्रार्थः। तन्मते गत्यर्थकर्मत्वं संयोगरूपफलसमर्थकधातुसमभिव्याहृताख्यातार्थ
व्यापाराश्रयरूपकर्तुरीप्सिततमत्वं तादृशकर्तृनिष्ठाख्यातार्थक्रियाजन्यफ
लाश्रयत्वेवत्ताविषयत्वरूपं तत्रोक्तरीत्या ग्रामस्य न संभवतीति णिजंकर्मत्व
निबंधनद्वितीयासिद्धावपि चतुर्थ्य न सिध्येदिति भावः। एतेन। उक्तप्रयोगा
निर्वाहेणउभयत्र। प्रयोज्यप्रयोजकव्यापारोभयत्रअपास्तमिति। उक्ताख्यान
स्यणिजंतधातुयुक्तत्वेपि गत्यर्थकधातुयुक्तत्वाभावेन प्रयोज्यस्य तद्युक्ताख्या
ख्यातार्थव्यापाराश्रयत्वरूपगत्यर्थकर्तृत्वाभावाद्ग्रामस्य तत्वर्थकधातु
कर्मत्वानापत्तौ चतुर्थ्यनुपपत्तिनाद्वस्थ्यादिति भावः। ननु ग[illegible]कपदेन तदर्थ र्थ

संयोगाश्रयत्वेसतितदनुकूलव्यापाराश्रयत्वेनविवक्षितोयुक्तःइभिन्नोर्थौ
४९ विवक्षितःलक्ष्यानुरोधात्।किंचगत्यर्थकर्मणीतिसूत्रेभाष्यप्रत्याख्यानं
तथाचगत्यर्थकर्मत्वाभावेपिनक्षतिः।पस्पशेतेइतिवस्तुतुयोसिद्धेनिरस्पष्टे
भाष्यादाविस्पतआह।किंचेति।मन्वाख्यातस्यन्यस्यतेपिप्रथमानुरोधे
नतिङंताध्याहारआवश्यकः।अन्यथातिङ्समानाधिकरणप्रथमेत्य
नुशिष्टप्रथमायाःसाधुत्वनस्यात्।एवंचदेवदत्तःपचेत्यत्रापिअस्तीत्य
ध्याहारेदेवदत्तस्यकर्तृत्वोपपत्तिरितिचेन्न।एवंसत्यपपूर्वधातुकर्तृ
त्वोपपत्तावपिपचिकर्तृत्वानुपपत्तितादवस्थ्येनततःकर्तरिलेजनोपत्तेन
त्तुयद्वातुप्रकृतिकाख्यातार्थव्यापाराश्रयत्वंयस्यगृहीतंतल्लतद्वाचकःकृ
तुभवतीत्येवकर्तरिकृदित्यस्यार्थोभ्युपेयतेसाम्यात्।आक्षिप्तभावनाश्रय
त्वेनयथाविक्षितस्तदानेस्मिन्नवाच्योइतिचेति।यद्वाकर्तृत्वस्यव्यापारेण्प राम ४९

र्थोगी।क्रियतेएवंचप्रत्ययार्थाश्रयत्वमेवकर्तृत्वमभ्युपेयतेइतिचेन्न।कृष्ट
त्वापत्तेः।इतएववाक्यसारसारादाह।द्विविति।तदर्थस्तुभावनाधात्वर्थफलप्र
कारकानुकूलत्वसंसर्गकभावनोपिविशेष्यकबोधेधात्वाख्यातानुपू
र्व्यधातुरदानुपूर्व्योःकारणतावच्छेदकत्वमंगीकरणीयं।मयानुधाता
नुपूर्वीएवनयातमंगीकर्मेत्यमिनितलाघवंइत्यादिर्थेहन्दूषणेतावगं
तव्यः।ननुभ्वादयइत्यस्यभ्वादयोधातवोभवंतीत्यर्थःभ्वादौदनयोधा
तुसंज्ञाइत्येवार्थोननुभ्वादिगणपठिताःक्रियावाचकाधातुसंज्ञाइतिन
दूषकःशब्दाभावात्कथंतर्हिभ्वादयइतिनिर्देशोपपत्तिःनिपातनादि
कारागमइतिगृहाणेतिनुतयापितदानर्थक्यंदुष्परिहरमेवेतिचेन्न।भ्
वादीनांवकारोयंमंगलार्थःमन्यतइतिवार्तिककारैरेवपरिहृतत्वात्
।मंगलार्थःमंगलसूचकःइयथाऽऽपरवसदध्यादेलोकैर्मंगलसूच

कस्तथेत्यर्थः। अयं चाससि निबकारे। विकृतमस्त्रादौ। आरणेन महाभाष्याद्य
६६ निरेफांतमः। गाढस्मरत्वं संपादनहेतुत्वसमंगतत्वस्य च कत्वमिति केयुरी
येस्य पं। एवं चेन तत्त्वानुपपत्तिः परमतेदूषणानां कानिराभिकीयः स्यर्थ
थमाह। तत्र भस्त्रेत्यादिना व्यवस्थेति। नियमेनावाप्येमाकांक्षः प्रथ
मरूपोर्थद्वस्यर्थः। क्रियावाचकत्वेनेति। शब्दत्वेनेति। गाढत्वादिना
साद्यसाभ्युपगमे वादयद्वत्यस्याव्यावर्तकतापत्तिः। अदादिसगस्य
कत्वेन तत्स्वीकारे सकलभ्वादौ नामसंग्रह इत्यतो व्याख्यानात् क्रिया
वाचकत्वेनैव तदभ्युपगम इति भावः। हिरुगित्यादीनां क्रियामात्रं प्रति
विशेषणत्वेपि नेषां क्रियावाचकताभाव इत्यभिमेत्याह स्यादावित्ति। आ द्
दिना श्रोतव्ये इति भावलिङ्-आ एव स्यादिस्त्रसंग्रहः। आकारलोपापत्ते
रिति। नन्वेत्तस्या चास्य लाक्षणिकतया नैतल्लोपद्वंतिचेन्न। पश्रुपद्रत्यासि राम ६६

व्यावर्तेः। पश्रुंसमेनोतीत्यर्थे जनसनेत्या लाक्षणिकत्वादिति। प्रपंदोक्तस्या
इत्यस्यैव भ्वादिपदेन ग्रहणे न सर्वनाम्न इति भावः। यदि तु नकारे जनतुला
रं पंचमो मूर्द्धन्यलिप्यानुपूर्व्या स्वकारजः वाकारश्चेषादवर्गजं इत्यभियुक्तो व्याति
संज्ञास्वलेन लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषाप्रवृत्ति चेत्कुमरोक्वयन्तसरिभा
षाप्रवृत्तौ हि भ्वादिविशिष्टस्य चक्रकत्वेन करण्टेनैव भवतीति तथाभियुक्ते
नया भ्वानुसंज्ञायामुक्तपरिभाषानप्रवृत्तेतदिश्यंगीकार्यमित्युच्यते तर्हि
स्तु भ्वानुसंज्ञानया प्वातीनापद्ध्ति वार्त्तिकात्स प्रकृतेआकारलोपद्वत्य
तआह स्वकारस्तिकावोभ्यानुजुनिपातस्यवंत्सस्य धातुत्वेपि नक्षतिः
वातीतिप्रयोगस्येष्टत्वात् आतआहविकल्पार्थ इति। तथा चगत्याप्र
योकस्य कानीति प्रयोगस्येष्टत्वेपि विकल्पार्थकोनेष इति भावः। किंच तत
स्य धातुत्वे धातुरिति पर्युदासात्प्रातिपदिकत्वानापत्तौ सुवंतत्वाभावेप

दत्तानापत्तिः। एतेन वहं तेगेस्य यत्तेषु पिहंती त्यनः प्रायस्तद्यों न व गीतिव
८० न्नवाती स्वनो विकल्पान व ग तिनि वाहू इति तस्य धातुलेपिन इति निषिति
दोषानवकाशः। प्र घपि निपातस्यानर्थकस्येस्य वन्नयमनर्थकनिपातानां
धातिपदिक संज्ञार्थमारभ्य अंथ्या च न त्वा नर्थक सेपि न पठनीय मे
वं चेते नैव वा इसस्य प्रासंगादि ध्याने न चरितार्थ नयास तो वल्लीय।
सोनिषेधे मानाभाव इत्याशयः। इत एकार स्वर सहाया या वाहीना मित्यादि
पदं अर्थो नादेशनादिति भाष्येति। मुंडमिश्रे सादिसूत्रे स्थिसादिः। अन
एव मह्के तस्ते परिभाषा लाग्रहण कर्तव्या। इयान वाप्वि धातु संज्ञो भवती
निवृत्ते व्यंकुनो हेतन्नु ग्रहो धातु संज्ञो भवति न पुनर्भ्यं धन्ना इति
रे वार्तिकं तं स भाष्य व संगच्छते। अर्थानादिस्य स स र्वत्र्याथीनादेशान
दित्यर्थस अत एव एवमर्थ स्वर प्याचार्य श्चि त्र यति किंचिदर्थो ना राम
८०

दित्ता तिस्रकुविन्न्वेतिन मो व रिवभिन्ने तिस्त्रे भाष्ये उक्तं। अत एव च कुटेरखुदेशी
डायामेवस्ये कारस्य धातु नाम ने कार्यते ज्ञापकतो नासंगच्छते। अर्थानि देशग्र।
स्योपलक्षणत्वाद्य सपि ध्यं मिह पदस्य रणप्रयोजनमाह। यथा श्रुते चेति। उ
सतो ग्रहे वेति। देवदत्तस्य यज्ञदत्ताद्युत्पन्नस्य च देवदत्ताद्युत्पत्तिर्न संभवति। एवमि
सदार्थज्ञाने चेत् पदार्थज्ञानस्य कारणं तन्न संभवतिकोर्थाव्यवहित नियतपू
र्ववर्तिन एव कारणत्वं तच्चोभयत्र न संभवतीति तत्रैव तस्य प्रतिबंधकत्वमिस
र्थः। न चान्यतमत्वमिति। यावंतो धातुपदव्यवहार्यास्तदन्यतमत्वस्य रूपं धा
त्वर्थं तत् क्रियात्वमिसेतद्घटकमंत्तानान्योन्याश्रयावकाश इति भावः। वि
यथ्यापत्तेरिति। धातोः कर्मणइत्यादौ नादशान्यतमत्ववत एव ग्रहणेनेष्टसि
द्धेः तन्न परिभाषार्थमेव सूत्रमिति चेदेतद्धात्वर्थो वा धात्वा कृपरिषच्यास
भवेनतावदन्यतमेतेनोपादानासंभव इति भावः। लक्षणमिति। सूत्रज

वार्कर्थरूपमित्यर्थः। फलांशानामन्यतमत्वेनोपादानेस्त्वेवं यथ्यर्थेशंकापिनेति
७२ भावः। नन्वेवं कथं पुनर्लीयते क्रियावपाकरोतिनासामानाधिकरण्यक्रियावच
नोधातुरितिश्वादिसत्वेभाष्यव्यवहारकथं संगमनीयः फलांशस्यक्रिया
ताभावादित्यतआह। धात्वर्थत्वादिति। तथाचगौणोव्यवहारइत्याशयः। ननु
अस्त्रवदेन्ति। लडाघुसनोभ्वादिगणपठितत्वे सतिक्रियावाचकत्वं नियो
मकं क्रियात्वस्यानुगतस्याभावात्। किंतुसत्ताश्रावृत्तासंज्ञाविशेषः सत्ताशा
नांजातिश्च नित्यपक्षेजातिविशेषएव। सत्वेहेतुस्त्विचोयकमेव। कारिकायांक्रियात्वे
वस्यसाध्यत्वेनाभिधीयमानव्यापारेसांकेतिकशक्तेः सएवगम्यते। सत्वेवास्त्रावदःस
चुनयस्त्वेनिनसत्वंधातोः क्रियावचकत्वसाधनायाभिहितंकिंतुक्रयुक्तिभिःसाधिता
र्थसंस्यस्त्वेक्षितत्वनिरुसायेवेतिनत्वं। एतेनभ्वाद्यन्यतमत्वमेवास्तुधातुत्वं नच
नक्रियात्वगर्भं। अथवाणपरिस्वेसतिसानाधिकत्वमेवभूधातोर्धातुत्वं। एवंनत राम
७२

दर्थमुदायनतद्धानोभिन्नंभिन्नमेवधातुत्वमस्त्वंअयंसविशिष्योपादानाद्वनाम्नो
न्याश्रयोपि। अथवासर्वफलान्यन्यतमत्वेनोपादायगणपठितत्वविशेषितनतद्वाच
कत्वमेवसस्रार्थः कल्पनाभिलषास्ता। उक्तरीत्यैवभिन्नाहेअन्यतमत्वादिगर्भवस्यभ
वदुकपुक्षाणांगुरुत्वान्निरमपक्षेविकल्पार्थवाशब्देतिप्रसंगनाहद्वस्याद्वविक
ल्पार्थकस्यविकल्पयतीतिभयादर्थेनाहिकल्पस्याप्यन्यतममप्येभिवं
गणवत्वयकत्वादिति। एतेनपयस्माद्धातोर्योर्थःप्रतीयतेसोकेततदर्थोधनिष्ठ
स्यनस्यतस्येवगणपाठेनभ्वादिगणपठितत्वमेवनिर्दुष्टमितिपरास्तं। दुर्ज्ञेय
त्वाच्च। अस्येव। भ्वादिगणपठितत्वेसतिक्रियावाचकत्वस्यैव। प्रतीत्यभावादि
ति। असक्रियायाहस्यादिः। ननत्कालसंबंधरूपसत्तायाएवतत्रप्रतीतः। अ
तएवकिंकरोतीतिप्रश्नेपचतीतिवदस्तीत्युत्तरं न। धर्मिभागे। सत्तादिरूपेध
र्मिभागे। वस्तुस्तुसतो भावस्यसभावनाप्रतीत्युपयोगित्वेनसंभवधर्यैकेतेतुसं

वती स्येत आह। भाव्यत्वेनेति। स्फुटतरमिति। तस्य स्वानुकूलभावनाप्रतीतेः सं
७२ कलानुभवसिद्धत्वात्। सत्तार्थकत्वे किंचिद्देवन स्वनीतिः उक्तस्याप्यर्थकत्वेन
सर्वज्ञनिबोधनायतत्र प्रसंगः। उक्तस्यास्तीत्यादिपदस्य राभवती सादेपराभ
वादिसंग्रहः। उक्तस्यार्थकत्वे रामायणप्रयोगं प्रमाणयति। रोहितद्रूति। सत्ता
र्थकत्वे नु भवाविरोधः। वस्तुवाल्यामुसत्ते रेवानुभवात्। पंचम्यर्थहेतुत्वस्या
नुपपत्तेः पंचम्यनुपपत्तेश्चेति भावः। अस्त्यादेः सत्तानुकूलभावनार्थकत्वे
त्याख्यांतरमप्याह। किं चेति। तस्या एवेति। भावनाया एवेत्यर्थः। एवेनक्र
तान्याव्यवच्छेदः। तत्रमानमाह। क्रियाभेदायेति। स्वेति विशिष्टक्रियाद्
नरक्रियातो व्यावर्तनाय। क्रियाकालान्वये सत्येव तस्या वर्तनिरिति क्रिया
यामेव कालान्वयः। क्रियाभेदायेत्यस्यावधारणत्वान्तरख्या सर्वसत्तु तर्वा
वयात्। तत्र समाप्यकारापत्तु भवएवमानमिति भावः। तथा चोक्तं भूवादि रान
७२

सूत्रे भाष्ये। नांतरेण क्रियां भूतभविष्यद्वर्तमानाः काला व्यज्यंते। अस्त्यादि
भिश्चापि भूतभविष्यद्वर्तमानकाला व्यज्यंत इ। अत एव च वर्तमानक्रियां र
तेरिति व्याख्यानं। अत एवास्तीत्यादौ क्रियात्वनिर्वाहः। अस्ति भवति विद्य
तीनामात्मभरणमर्थः आत्मा सत्ता सत्ता चाषष्ठाद्भावविकारादनुस्यूतं यद्रूपं
सदिति प्रत्ययवेद्यं तत्। तदनुकूलश्च व्यापारश्चात्मभरणं स्वरूपधारणप
दाभ्यामुच्यते। स एवं चेदं भूवादिसूत्रे भाष्ये। निरुक्तेप्युक्तं सुन्नस्य सत्वस्याव
धारणमिति। अस्तीति चौर्य्यन्नस्य सत्तावतो व धारणं धारणमाचष्टे इति तत्र
प्यकृतः। अशेषभावपदार्थं व्याचष्टे। फलसमानाधिकरणत्वादिति दोष
इति तदनुसृतिप्रयोजकः। तथा च द्रव्यत्वादिकमिव तद्भावनाश्रयः सः प्र
तीतौ प्रतिबंधकमित्यर्थः। तु स्यात यानिष्पन्नेत इति। सत्तानुकूलव्यापार।
निश्चये किं करोतीति प्रश्नोन्य विषयकत्वं सर्वधारणं दस्तीत्युक्तं तत्रे

नेसर्थः ।बृहद्भूषणकारास्तु वस्तुतो भ्वादय इति सूत्रानुरोधाद्धातुत्वं क्रियावाच
७३ कत्वावच्छेदकं तेपि फलवाचकत्वं नावच्छेदकं अतो स्यादेः सत्तादिरेव क्रिया अत एव
पच्यति भवः पच्यते तंडुलः स्वयमेवेत्यादौ विषयतादिरूपफलस्यैव क्रियात्वं
तदाश्रयभवादेः कर्तृत्वोपपत्तिरित्युक्तेमेकदेशीसमहेत्याव्यापारांशंपचादय
ः स्वभावतः प्रवर्तन्ते तु स्वरूपं समाश्रिता इति वाक्यपदीयव्याख्यावसरे हेला
राजायेपि ।तद्धात्वर्थक्रियात्वं च तद्धात्वर्थविशेषणत्वे सति तद्धातुजन्यबोध
बोधविषयताविशिष्टत्वं ।अतो नतं डुलं पचति घटं भावयति पच्यति
भवमित्यादौ विक्लित्यादिरूपक्रियाश्रयत्वात्कर्तृतापत्त्या कर्तृसंज्ञाया कर्म
संज्ञाया बाधाद्द्वितीयानापत्तिः ।तस्मिन्प्रयोगे फलस्य तद्धात्वर्थविशेषणत्वेनो
क्तक्रियात्वाभावात् । कर्मकर्तृप्रयोगे तु फलस्यैव क्रियात्वस्वात्तदुपपत्तेः तेन
डुलः पच्यते स्वयमेवेत्यादयः प्रयोगाः ।स्वसंनघटकत्वस्यादानुपादाने पच राम
७३

ति भवतीत्यादौ पच्याद्यर्थस्य क्रियात्वानापत्तिरतस्तदुपादानं ।ननु यथाश्रु
तेपि घटं भावयतीत्यादौ कर्मसंज्ञापत्तिर्देवदत्तः इत्यादौ भावनाकर्तृसंज्ञा
वाधने इति नानुपपत्तिरिति वाच्यं ।देवोग्रामं गच्छति पच्यति भवद्वेत्यादावपि धा
त्वर्थतत्कत्वाश्रयत्वेनाऽऽदेरपि कर्मत्वापत्त्या द्वितीयापत्तेः ।घटं भावयतीत्यत्र भवन
स्य णिजंतधात्वर्थविशेषणत्वेपि भ्वर्थो विशेषणत्वेन भ्वर्थक्रियात्वापत्त्या तदा
श्रयस्य कर्तृत्वापत्तिस्तु न दूषणं ते: ।अत एव क्रियाभेदादुभयमप्यस्तीति ण्यन्ते
कर्तुश्च कर्मणः इति सोप्येतभयथापि व्यवहारः कृतः ।नन्वेवं क्रियात्वस्य धातु
त्वघटितत्वेनयान्योन्याश्रयत्वाद्वस्थ्यमितिचेन्न ।धातुत्वस्याज्ञात्यादिरूपत्वात्
।भूवादिसूत्रं तु नसरिचायकमिति प्रागेवोक्तं ।तद्धात्वर्थफलत्वमपि तद्धात्वर्थवि
शेषणत्वविशिष्टतद्धात्वर्थत्वं ।पत्रयमतो धावतीत्यत्र धावनक्रियायां धावनिफल
त्ववारणाय प्रथमदलं तेन त्यदं अन्यथा मगपदाद्द्वितीयापत्तिः ।एवं च पच्यते ओदनः

स्वयमेव घटो भवतीत्यादौ आश्रयत्वं व्यापारं प्रकल्प्य फलव्यापारोभयार्थत्वं तु कस्य
७५ नेतन्नत्नओकमनादेय। भवतीत्यादौ भवनाश्रयत्वानुकूलव्यापारप्रतीतेरनुभ
वविरुद्धत्वात्। भवनानुकूलव्यापारस्य चेतनगतत्वप्रतीतेः। न चाचेतनमात्रे केवलव्या
पारार्थकत्वमकर्मकत्वं फलव्यापारोभयवाचकत्वं सकर्मकत्वमिति वाच्यम्। जीवप्रा
णधारणे नतीगा अविशेषणत्वं तु ध्वंसं अधःपतने दुःसाद्यनुकूलसत्तेने ताद्वशानां
प्राणधारणविशिष्टधारकसंयोगानां विशिष्टविहसपादक्रियामात्रवाचकत्वे
नोभयवाचकत्वाभावात्। विशिष्टस्यैव क्रियात्वात्। दधात्यादेस्तु संयोगधारण
क्रियोभयवाचकत्वात्सकर्मकत्वोपपत्तिः। पाचंध्वनदुःखादिष्वेयोगोपपत्ति
। पतधातोरपि गमिवदुभयार्थकत्वादूर्ध्वं पतति नरके पतिनदुःखादिष्व यो
गनिर्वाहः स्यात्। हुफलानियतत्वादिति फलानुकूलव्यापारस्यैव भावना
दार्थत्वादिति भावः। नेकमात्रनिष्ठफलव्यापारयोरन्यतरस्यान्यतराधिक रम
७५

रणभेदाद्धिकरणत्वनिनायामिसर्थः। मा न्योन्तभविष्यप्रयोजनमाहनेनेति
प्रविशेष्यदलस्यवैयर्थ्याद्दाह। भिन्नाधिकरणेति। न घटेभिन्नानिष्ठत्वे सति।
नन्विआत्मानं। संस्वनविभ्मनतदेनुकूलव्यापारवान्भवनः। नियतो ताता सागानु
कूलव्यापारस्यवात्मनदनुकूलव्यापारस्य प्रतीतिरिति भावः। नन्वेवमात्माविजाना
तीत्यादो ज्ञानादिरूपफलस्य कर्तृमात्रनिष्ठतया सकर्मकत्वानुपपत्तिरित्याशङ्क्या
ह। आत्मानमिति। नापोकेति। नयाचांनः करणविच्छिन्न आत्माकर्तात्मारीरवच्छ
छिन्नः कर्मेन याचोपाधिको भेद इति भावः। एवं रीत्या जीवत्यादेर्न सकर्मकत्वं फला
श्रयवाचकत्वे सति निविशेषणमनुप्रवेशनादन्तएवास्तोरन्यधारणानुकूलव्या
पारार्थकत्व प्रालस्वरूपाश्रयवाचकत्वान्न सकर्मकमकत्वं दुःखाद्युभयपक्षद्वादर्थः। के
चिज्जेषाम एतु एन छास्त्रीयकर्मसंज्ञकार्थान्वयार्थकत्वं सकर्मकत्वं तेनात्याख्यासिना
भ्रमयदूत्यायुपपद्यते। अत्र स्वाविविशिष्ट दुःस्वासामिस्वाधारस्य कर्मत्वं। अन्वय

श्च एतयोरुपस्थितयोः संसर्गरूपः अन्वयः पदस्यानन्तरमेव प्रसक्तेः। तेन जीवत्वादिषु न दो
७५ षः। न च प्राणत्वादिरूपकर्मणो धात्वर्थान्तर्गतत्वानुपस्थितेः। एवं चाख्यातवाचकत्वरू
पविशेषणानुप्रवेशात्त्वावत्वमेवेति प्राहुः। भाष्यविरोधादिति। तादृशभाष्याक्षर
द्गतत्वेनैव प्रतीतेर्लोभादिसाहाय्यः। मृगो धावतीत्यादाविति। मृगो धावति पश्येति
साध्यसाधनरूपत्वे सत्युपदर्शनवाक्यपदीयेऽभिधानात्। आख्यातशब्दे इत्यस्यति
ङ् समुदाय इत्यर्थ इति भावः। भागद्वयसत्त्वादिति। न चाचनत्रापि सिद्धावस्थापन्नक्रि
याप्रतीत्यापत्तिः। साध्यत्वसाधनत्वाभ्यां प्रतीतिमात्रेयं दर्शनः। यथा पचतीति
तिङन्ते धात्वनुरूपप्रकृत्या साध्यत्वेन स्वार्थोऽध्याने साधनत्वरूपः स्वार्थस्तिङन्त याप
कृद्रूपत्र धातुना साध्यत्वेन क्रिया प्रत्यायते प्रत्ययेन सिद्धत्वरूपेण स्वार्थः। अत
एवाख्यातशब्दे इत्येकवचनं स्वरसतः संगच्छते। इदमेव व्याख्यानं हेलाराजीयेदृश्य
त इति परे। कारकत्वेनान्वयित्वमिति। कर्तृत्वकर्मत्वेन रकारकत्वव्याप्यरूपेण राम
७५

न्वयित्वमित्यर्थः। तेन पचति भवतीत्यादौ कर्तृत्वकर्मत्वरूपेणान्वयित्वसत्त्वेऽपि नासत्त्वं
गदत्वं मम कृ। नैव मिति। तथा च दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोर्वैषम्यादृष्टान्ततत्वेनोपपन्न
त इति भावः। दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकभावे सर्वांशे साम्यं न नियामकं न यासनिचंद्र
मुखत्वाद्योरपि सत्त्वं न भवेत्। अपि किञ्चिदंशे एव नन्वप्रकृते न प्रतीत्याहः न याप
त्ति। भावनत्वादिति। साध्यत्वेन प्रतीयमानार्थे एवकारकान्वयात्मकेतेन यथानुपत्ति
तो कर्मत्वानुपपन्नो कर्तृकर्मत्वानुपपत्तेरिति षष्ठ्यनुपपत्तेरिति भावः। षष्ठी
ति। तथा च षष्ठ्यन्तेन यासप्रतीतावप्युपपद्यमानया षष्ठ्यन्तत्वकल्पनानसंभव
तीति भावः। नन्वध्याहृतक्रियान्तोपस्थितक्रियाद्वारको योगः कृदन्ते नास्ति अ
तो न षष्ठ्यनुपपत्तिरित्यभिप्रेत्याह। न लोकेति। न च कर्तृकर्मणोरिति विधिवैयर्थ्यम्य
नवनप्रक्रियानरमात्राये वृषष्ठ्युपपादनीयाप्तावनलोकेति निषेधेन न संभव
तीति वाच्यम्। कर्तरि कृदिति सूत्रभाष्ये एयात्तुमुनादीनामिव क्रियोपि साध्या

वस्यापन्नधात्वर्थानुवारकत्वमेवेति भावः कृतिसाध्येत्यवरितार्थेतान्‌। ए
वमोदनपाककर्त्रादौ समासोपि न भवेदत एव मध्यान्‌। क्रमेण गानुपृष्ठी सम
७६ साध्नूति वचनस्य वृत्तकृतिरिकालवाचित्वमध्यान्‌। नन्वपन्नोषष्ठ्या वृवा
कयसमासस्य नित्यत्वांं। नन्त्पाककर्त्रामेनलकत्वादिप्रकारकबोध
स्यानुभवसिद्धस्य नोपपत्तिः आश्रयंगवादोहोपमोपनेसामिदृपपत्तेश्च। इउ
भयप्राप्ताविस्सस्यानेतरस्येपिन्यायेन कर्मणोरिसर्योषिनयामकत्वयाऽ
गापपदानुवरोपपष्ठ्यांदुर्वारत्वात्‌। इत्याधपुमितिवदन्ति। नन्वेवंसति
कार्ष्टेःपाकइत्यपयेन आख्यातार्थभेदे वा साध्यत्वयोधनतोइतिनीमांसक
मतेनतस्यानिष्टत्वात्‌ द्वित्वादौ काविपत्यापरिहरन्ति। एवंरीत्येति तिथ्या
चेनन्वसत्वमूतंकियोयाइत्यादिद्वयंपत्तेद्रष्टोपतिरेव न्ति तात्सर्यं। ना
नेकस्येवधात्वर्थस्यविरुद्धसाध्यत्वसिद्धत्वाभ्यांभानेननसंभवतीति

राम

७६

चेन्न। यथासंबंधिभेदादेकस्यैवाचार्यत्वं मातुलत्वंचनचैकत्रैवकारकलिंगादि
रूपसंबंधिभेदादुभयसंभवेनतथाविरोधस्यैवाभावात्‌। यथावामशूपमृगो
धावतीत्यत्रैकस्यैवधावनास्यमृगंप्रतिसाध्यत्वंदर्शनंप्रतिसाध्यत्वंतथैक
स्येवधात्वर्थस्यसाध्यत्वेनप्रकारतासिद्धत्वेनविशेष्यताएकनिष्ठत्वाच्चनञः
योःस्फुटंग्रहोवोधेन अतएव पचजूवाच्योभावःप्रधानमितिगत्याःसंगच्छ
ते। कर्तरिकृदितिसूत्रेभाष्येचोक्तंपचजूवाच्योभावोवाद्यःप्रकृत्यर्थादिति
। इत्युपपद्यतइति। अन्यथाकारकाणांसाध्यत्वेनोपस्थितेनत्रान्वयइतिने
यमादभेदेनान्वयेपिसाध्यत्वेनोपस्थितिरपेक्षितेतिस्तोकंपाकइतिनोपपद्ये
तेति भावः। व्यापारान्वयेतुशोभनःपाकइत्येव। व्यापारस्यकर्मनयातद्बोध
एदिनीयायाअभावेः। फलान्वयेद्वितीयांवध्विकाकनेकर्मणोरिनिषद्धीनु
नाकर्तंसाहचर्याएधात्वर्थभेदेनान्वयिकर्मणएवतन्नग्रहणात्‌। सचेदं

७६ वस्यापन्नत्वात्तथानुवादकत्वमेवेति भावः कृतिसाध्ये च रिता थे तानत ए
व मोदनपाकइत्यादौ समासोपि न भवेदत आह यद्वा। कृदन्तेनोगानुपूर्वी सम
स्तानइति वचनस्य बलात् कृमि रिता त्र चार्हिता ध्यातूनत्र पक्षोपष्ठ्या वचा
च्यस्मासस्त्वितिवाच्यं। न तु पाकइत्यादौ न तकर्तृत्वादिप्रकारकबोध
स्यानुभवसिद्धत्वस्यानपर्तः आश्रयं गवां दोहोऽगोपेनेत्यादिरूपतेश्च। इदु
भयत्राप्ताविति सस्यानेन तरस्तेहिन्या येन कर्मणि रिस्य सिद्धानयामकत्वाः
गापपदान्तत्रो प पष्ठ्यां दुर्वारत्वात्। दृष्ट्या पद्मुपि तिवर्हति। नन्वेवं सति
कार्थैः पाकइत्यपचेन आख्यातोमिरवेनासाध्यत्वयोः व्यन्तो इति मीमांसक
मतेतस्या निष्टत्वात् दिसानोकाभिप्रायस्यापरिहर इति। एवं रीत्येति तिया
न नन्वत्वमूतत्त्रि यायां दृष्टादि दृष्टपक्षे दृष्टापत्तिरेवत्तितात्पर्यं। ना
नेकस्येवधात्वर्थस्य विरुद्धसाध्यत्वसिद्धत्वाभ्यां भानेनसंभवेतीति राम

७६

चेन्न। यथा संबन्धिभेदादेकस्यैवाचार्यत्वं मातुलत्वं च तथैकस्यैव कारकलिंगादि
रूपसंबन्धिभेदादुभयसंभवेनत याविरोधस्यैवाभावात्। यथा वा सत्त्वप्रमेयो
धावतीत्यत्रैकस्यैवधावनास्समरंग च त्तिसाध्यत्वं दर्शनं प्रतिसाधनत्वं तथैक
स्यैवधात्वर्थस्य साध्यत्वेन प्रकारता सिद्धत्वेन विशेष्यता एकत्रिष्टत्वाच्च नञ।
योः स्फुटं ग्रहो बोधेन अत एव पाजवाच्यो भावः प्रधानमिति गंथाः संगच्छं
ते। कर्तरि कृदिति सूत्रे भाष्ये चोक्तं पजवाच्यो भावो वाच्यः प्रकृत्यर्थो द्विवि
ध इत्युपपद्यतइति। अन्यथाकारकाणां साध्यत्वेनोपस्थितेस्तन्वयइति नि
यमादभेदेनान्वयेपि साध्यात्वेनोपस्थितिरपेक्षितेति लोकं पाक इति नोपपद्ये
तेति भावः। व्यापारान्वयेतु श्रीमनः पाकइत्येव। व्यापारस्य कर्मतया तद्विशेष
णे द्वितीयायाअभावेः। फलान्वयेद्वितीयां वधित्वा कर्मणोरिति षष्ठी नु
ना। कर्तृसाहचर्येण धात्वर्थे भेदेनान्वयिकर्मण एव तन्न ग्रहणात्। सदं चेदं

यजनात्पूजितमित्यत्र भाष्ये इत्यत्र विस्तरः॥ मत्वे शाप्यत्वेनेति। तत्र
७७ ।धंजाघांत। अत्र प्रतीयते इति शेषः। तद्धेतुमाह। धातुरूपं नित्यं धनं निमि
तंयुस्माद्दूस्यर्थः। प्रतीतिनिष्ठे निमित्ते तत्प्रतीयमाने उपचरितमिति बहुवी
हौन्कि यां शाध्यान्योपपत्तिः। सिद्धभावः। सिद्धत्वेन प्रतीतिः। इत्यसत्तापत्तेरि।
नि। धातु पक्षापृक्ति यायालिंगानन्वयिनयातत्र स्तोकपदोर्थान्वये नत्रा
पि पुंस्त्वानुपपत्त्या सामान्ये नपुंसकस्यैवापत्तेरिति भावः। धात्वर्थान्वयेफला
त्वर्थ। प्रथमेति। उक्तरीत्या द्वितीयाया। अप्राप्त्या प्रातिपदिकार्थमात्रे प्रथ
मेत्यर्थः। धर्ज्ञानशक्तिरभ्युपेयते ऽपितु धुञ्जनस्य नदलशक्त्योपस्थिता न्वयेस्तो
कः। पाक इत्युपपद्यते एवेति वातत्र परिनिष्ठिका एद्योमुख्यं तेन तमनमा
ग्राह्य निराकुरुते। न च धुञ्जतेति। न च भवत्विंदं नेपि समुदायशक्ति
रेति माने भ्युपेयते एव अन्यायार्थवत्वाभावेन प्रातिपदि। कसंज्ञा राम ७७

नस्यानुक्तत्वद्धितेनित्यत्रे पार्थवत्सदनुवर्तते कृत्वात् प्रत्यार्थस्यप्रकृत्यर्थे एग
न्वयादिभक्तयर्थसंख्यावन्त्वञ्जापिनस्यादिति वाच्यं। समुदायशक्तेरावश्यकत्व
त्वेपि अनुशासनद्वारे विशेषवयवं अन्ययार्थत्वे पिशक्तिर्नेमित्त्वोन्नत्व
पपत्तिः समुदायशक्तैयैवतत्रापि कर्मादित्वोधसंभवात् इति वाच्यं। कृ
तेरिक इत्याद्यनुशासनविरोधात् न च कर्मोपत भविष्यसमुदायशक्तिक
ल्पनायात निनियामकेभिति वाच्यं कृत्त्वात्। सकलतां त्रिकोसिद्धतावरो
धात् रसमादेशवाश्यत्वात् तस्यसाजनमेजयापशिष्टापनेश्च। खनोडि त्वेन गुण
निषेधादित्याश्युनाहदिगिति संबोधनान्नतस्येति। संबोधनविभक्तमनार्थस्थल
र्थः। अर्थहारानसेवुवानिधातानुरोधादिति दिवहृतेत्यसत्रवणान्वयेस
त्वैकवाक्यत्वोपपत्तेः सामन्त्रितसंबेतिनिषध्यातोनुदात्तसिध्यतिनान्य
र्थमिति भावः। न चैकवाक्यत्वाभावेपि धातः कुत्सोनेत्य न आह। समानवा

७८ क्येदृनि। निमित्तनिमित्तिनोरेकवाक्यस्थत्वे सतीत्यर्थः। संबोधनपदमिति। अ
क्षपुंजः। आख्यातं सविशेषणं वाक्यमिति समर्थसूत्रभाष्योक्तवाक्यलक्ष
णसस्संबोधनपदार्थे क्रियाविशेषणत्वाभावेऽभावेन मिथ्यानो न स्यादिति
।संबोधनविभक्तेरनुवादविषयतया विधेयक्रियायामेवान्वयसेविलेन
न्यायसिद्ध एवायमर्थः। तदुक्तं हरिणा। सिद्धस्याभिमुखीभावमात्रं स
बोधनं विदुः। प्राप्ताभिमुख्यो ह्यर्थात्मा क्रियासु विनियुज्यत इति। अभी
मुखीभावः परोक्तवचनार्थग्रहणे सादरताभ्युपगमः। एवं च रामं मां पाहीस
स्याभिमुखीभूतो रामो मदीयकर्मप्रवर्तनाविषयमत्कर्मकरक्षणमिति बोध
: अत्र सविशेषणमित्यनेन सामानाधिकरण्यं परेसाधारणं विशेषणतं नि
विधानं तु तस्मादेव। तेन न घास्ति पृनिकृतले इत्यस्य नृधास्ति इतीसपस
मर्थसूत्रभाष्यसंमतोदाहरणे निधानसिद्धिः। अजानि देवदत्तेनेत्यत्र जाना राम

७८

।हीत्यध्याहारः अत एव क्रियासु विनियुज्यते इत्यनेन अविरोधः। ज्ञानक्रि
यां देवदत्तस्यैतदीयतयाऽजनस्य कर्मत्वान्वयेन समानवाक्यत्वोपपत्तेः। वा
क्यैकदेशन्यायेन श्रूयमाणादेव ज्ञानबोधः अयमेव चाध्याहारपदार्थ
: अतो नन्नेकतिङ् वाक्यमिति लक्षणस्याव्याप्तिरिति वदन्ति। अन्ये तु सं
बोधनं ज्ञानेदेवयपके ज्ञा। ज्ञानेच्छायां च विशेषकं लिनतो क्रिहयुं। ज्ञा
ने प्रकृत्यर्थस्य समवेतत्वसंबन्धेनान्वयः। प्रकृत्यर्थान्वितज्ञाने देवय
तासंबन्धेनेच्छायाः। इच्छायामन्वितज्ञानस्य विशिष्टविषयतासंब
न्धेन वाक्यार्थेऽन्वयः। एवं च प्रातिपदिकार्थस्य समवेतज्ञानस्यादेवयत
याप्रातिपदिकार्थस्य ज्ञानस्य समवायितयोद्देश्यत्वरूपसंबोध्यत्वं प्रा
तिपदिकार्थस्य प्रतीयते तदेव संबोध्यत्वमाभिमुख्यपदेन वाग्मिकादा
वक्तं। एवं चैरामं मां पाहीत्यादौ इच्छाविषयरामसमवेतज्ञानविषयो म

७९

त्कर्मकत्वं कर्मकमात्रसाविषयोरन्वयमिति सा पाकारो बोध इत्याहुः। एक
वाक्यतासत्त्वादिति। आख्यातस्य विशेष्यत्वमिति वाक्यलक्षणे सत्त्वा
दित्यर्थः। तत्रैकवाक्यतायां सत्यप्रकारसंभवमित्याहुः। तिङ् तिङ इति। अति
ङ् यद् घटितत्वमकुर्वतादृशत्वार्थः। पचति भवतीत्यादौ निरंतरस्य रसान्त
घानवारणाय यो जनकमतिङन्तघटितमुक्तस्य लेवाक्यत्वाभावेन यथैकत्त
तिङ् तत्समुदायेष्वेकवाक्यत्वस्य अकदभिमत भिमतमिति तत्सूय
तीति भावः। एकतिङ् इति। एकं तिङ् तिङन्तघटितसमुदायो वाक्यमि
त्यर्थः। अत्रापि विशेष्यत्वेन विशिष्टक्रियाद्यर्थकत्वं विशेष्यत्वेनान्वे
यो नेन निर्तनि देवदत्तः पचति मैत्र इत्यप्रदेवदत्तः पचतीत्यनयोरेक
वाक्यत्वं न तथा स्ति पचतीत्यस्य निघातापत्तिः। न चेष्टापत्तिः आख्या
तं सविशेषणमिति वाक्यलक्षणमिति पक्षे निष्टत्वात्। अत एव च राम

७९

तिङ् तिङः इति सूत्रे पचति कलेतीति प्रतीकमुपादाय चिनापि चत्रा [illegible] समु
च्चया वगमात्संबंधसत्त्वादवइसुकंकेयशीये। क्रियाकर्मभावेनाप्यन्वय
त्वयावगमात्संबंधसत्त्वाद्वइसुकं पठितोपोनिमत्ते परं मनेएव। नेसत्रनिघानइसनुष
ःसुवचइसुकंपठीनोपोनिमत्ते परं मनेएव। नेसत्रनिघानइसनुष
ज्यते। समवृत्तिमनेवयमनतगेदोनन्वाप्यइत्याशयेनाहुः। वस्तुनस्तु नि
। एकतिङ् विशेष्यकमिति। एकतिङन्तविशेष्यं मुख्यविशेष्यार्थप्र
तिपादकं यत्तत्सर्थः। तथा च मुख्यविशेष्यीभूततिशेषबोधकैकतिङ
न घटितसमुदायत्वमिति पर्यवसन्नं। परे तु एकतिङ् वाक्यमितिसूत्रा
स्त्रीय निघातादिकार्यमात्रापर्याप्तितेनपरत्वेयमरगइत्यादावेतदर्सतेपि न
क्षतिः अत एवं नदाञ्जिस तिङ् तिङ इति सूत्रस्य मतिङ् ग्रहणं प्रत्याख्या
तेन इष्टमभाष्ये। एवं चाकस्तलेदेवने समस्तनिघाताभावऐन्त्यनेय।
र्थोनरेमुनीनां प्रामाण्यादिति प्राहुः। तदर्थानि। पंचकलने मुक्तइत्या

दौ पंचादिस्त्र। दृष्टान्तसंख्योत्सत्तिपरात्पर्यधोनकत्वप्रत्ययः तादृशी सते सक्रि
८० यायामेवान्वयमुचितः संख्यायाः क्रियायां अनिरूपणे कृत्वसुजिति सूत्रे रूपा
रस्या दृतिभावः। तत्राभ्यावृत्तिपदं पुनः पुनर्जन्यार्थकं। तत्र प्रत्ययार्थीभू
तमेव यद्योतकः॥ एवं च पंचसंख्याति कावर्तमानकालिकीएककर्तृका
भुजिक्रियेति बोधः अत्र सक्रियापदं स्वार्थे दृष्ट्या दृष्टान्तरेक
त्वनतस्त्रगणनयाज्यजन्याप्रसिद्धेः। अनेकस्या अपि क्रियायाः तु निरूप
मेदाया धातुवाच्यनयास्तादृशाः जन्ये संख्यया नन्तत्स्यावृत्तपावो धनरू
पागएनेहेतु तया गणनत्वाभे गणनपदं दैगंगणनायां ये प्रसिद्धा एकादस्तेप
रिगणनार्थे तेन युग्मो भादिना ग्राह्ये निसर्गनाकरदृत्तिरिति क्रियान्वयिना
मेवेति। ध्रुवमपायेदू सत्रे क्रियायामिसनुवर्ततो क्रियायाजनकाक्षया
क्रियायां यद्धायध्रुवमिसेनेन क्रियाजनकमिस यस्तत्पसा जनकस राम
८०

य जन्याकांक्षयातत्रैवान्वय उचित इति तदन्वयिनामेवापादानादिसंज्ञेत्यु
क्तत्वात्। यथा ब्राह्मणेवत्र धीते इत्यत्र ब्राह्मणशब्दस्तत्कर्तृकाध्ययनप
रः। देवनतवन्नैत्रः सुदत्यत्र भतीस्य ध्यायुरोबोध्यः। अन्यथा क्रियापह
णस्य निरर्थकतापत्तेः। एवं च तद्धर्मस्य क्रियोवाश्रयत्वमितः तेवान्वयइ
ति स्पष्टमेव। मधुरएवस्मारलिपुत्रे प्राकारइत्यत्र वृत्सर्वस्य प्राकारे एवा
न्वयेन क्रियाया मनन्वयादयमो वतिरिक्षमिदद्योतनत्रमुपुरात्रा वस्य
न्तस्य व धिप्राकारत्वतिः। षष्ठ्यर्थस्तत्प्रम्यंतादेवप्रत्ययः ननधिकरण सस
म्यंतावार्थेनासाममर्थ्यादिनिस्पष्टमेत्वर्ण्येरिति विस्तरस्तत एवावगंतव्य
ः। तेषामाध्यानाहिश्रि। स्थायायाहियाहीयाति। अत्र लौकिकार्थस्य यानीति
परोपस्थितक्रियायां सामान्यविशेषभावेनान्वयः। वृहद्भूषणे
तु भेकुपचनीसुदाद्वतातत्रयपधिनुमुत्तवुलाविहितस्तु मुन्न

धातुसंबंधे इत्यधिकारे विहितः तथापि क्रियावाचिन्युपपदे एव विहि-
८१ तत्वात् क्रियासंबंधनिमित्तकत्वमक्षतमेवेत्युदाहरणासंगतिः। ननु पदो-
त्तरपदद्वयस्य असमस्तनञः क्रियामनन्वये न नियमासंगतिरित्याशं-
क्यमानोऽसमस्तनञित्यस्य विवक्षितार्थमाह समासायोग्यनञि प्र-
सज्येति। प्रसज्यप्रतिषेधपदयोः सुप्सुपेति समासेन महतीत्यर्थे
तदर्हतीति सत्वे एव छः। क्रियान्वयायोग्यपदस्थः। तदन्वययोग्यउ-
त्तरपदार्थान्वितः। तथा चोक्तं। प्रसज्यप्रतिषेधस्तु क्रियया
सह यत्र नञ् प्रयुक्तः स विज्ञेयो यत्रोत्तरपदेन नञ् इति।
व्याख्याप्रयोजनं दर्शयति। उत्तरपदार्थेति। उत्तरपदार्थान्वये
पि असमस्तत्वानुइतियाजना असमस्तत्वे हेतुमाह समास
विकल्पेनेति। ननु घटो नास्तीत्यत्र घटाभाव एव प्रतीयते न एम

८१

नुक्रियाभावः न च भूतलाधिकरणकघटकर्तृकसत्ताया एवाभावो
न भावो ध्यत इति वाच्यं अनुभवविरोधात्। यत्र भूतले वर्तमानकाली-
वच्छेदेन घटसंबंधाभावस्तत्र तदधिकरणकवर्तमानकालिकसत्ता-
या अप्रसिध्या तदभाववाधुना संभवात्त्वात्ताग्रेनाग्रोक्तेः। न चास-
मस्तेति। समासेनेत्यस्मिन्नादिना। क्रियाया एव निषेधेति। अत एव
युष्मदादिसामानाधिकरण्येन मध्यमपुरुषाद्युपपत्तिः। अन्यथा
त्वद्भावो मद्भावोऽस्तीति वन्वेन प्रवसीत्यादावपि युष्मदस्मत्सामा-
नाधिकरण्यविरहान्मध्यमोत्तमयोरनुपपत्तिः प्रथमस्यापत्ति-
स्त्रस्यादिति इति भावः। चरमे क्रियानिषेधप्रतीतौ युक्तिमा-
ह। अत एवेति। जनेन क्रियाया अभावप्रतीतेरेव। विद्यमान
घटस्य विद्यमानतादशायामपि घटस्य विद्यमानत्वे घटा

भाववोधनस्यानवयतयातन्नक्रियानिषेधबोधोवश्यमभ्युपगं
८२ तव्यइति भावः। यद्यपि घमानं तदुक्तावपि घटःसत्ताभाववानि
त्यजनकताश्रयत्वस्य बाधाद्बोधाभावबोधो न संभवति। अतस्त
त्रापि क्रियायाएवनिषेधबोधोभ्युपगन्तव्यः एवं च विद्यमानत्वा
क्रिनिरूपितकानयाप्युत्पादविनाशयोरभावाभ्युपगमनपक्षेघ
टाभावेजनकताश्रयत्वं घ...ध्वंसाभावेतीतिनसा विद्यमानत्वानु
सरणं तथात्वेनि। तन्नपचतीत्यादावुक्तक्रमेण क्रियानिषे
धोवश्यकत्वेत्वयमर्थः। अस्तित्वाभावएवेति। घटकर्तृकसत्ताया
एवेत्यर्थः। एवेन घटाभावव्यावृत्तिः। ननु पूर्वोक्तस्य तेऽनुप
पत्या क्रियानिषेधप्रतीतिस्वीकारेपि घटोनास्तीत्यादौ घटा
भावप्रतीतिरेव लौकिकानां वाधकाभावात्। तथा च तत्रैवा एम
८२

क्रनियमभंगइत्याशंक्याह। नहीति। तथा च तथाभ्युपगमे
वैरूप्यं स्यादिति। तच्च न युक्तमिति भावः। यदधिकरणकघटादिकर्तृ
तेभानसत्ताऽप्रसिद्धानआप्यारोपितादिरूपामात्स्येवेतिनोकर्तृ
घइतिभावः। ननु भूतलेन घट इति क्रियावाचकपदरहितवा
क्येघटेभूतलत्वइतिवाभावएवबोधनीयस्तथाचतत्रैवनिय
मभंगइत्यतआह। तथा च भूतलेइति। अध्याहारेहेतुमाह। प्रका
रतेति। प्रकारतासंबंधेन नञर्थविशेष्यकशाब्दबुद्धित्वावधि
ल्पतिभावनानिरूपविषयतासंबंधेनधात्वर्थजन्योपस्थिति
र्हेतुरितिहेतुमत्त्वंबंः पर्यवसन्नः। नञर्थविशेष्यतासंबंध
नताद्रूपबुद्धजननाव्यभिचारसत्वाद्रागाय प्रकारतात्वेनविष
यतायानिवेशः। प्रकारताभावेनावच्छिन्नविषयतानिरूपि

तावो ध्यानातो घटो नास्तीति वाक्यजन्यबोधीयप्रकारता या घटा
८३ दौ सत्वे पि स्वस्मिन्नेवान्वितत्वस्य कुत्राप्यसिद्धेः। एतादृशकार्यका
रणभावानभ्युपगमे उक्तनियमानुरोधेन तादृशप्रकारता दिशि
धेः। शेषं। अस्मि [illegible] वन तु घोरसमिलादिनस्थायुस्य च भावेनष
ष्टीचेसत्र्वयस [illegible] वनेसनेनेनतदृरिनेषीष्टीचेसनेनचतुरः घरि
नेस [illegible] यानायेनख्याचरे। यसाच भावेन भावलक्षणमि
स्यत्रे निष ष्टी [illegible] नादरस्तीनि वेनितिया च गी पुरुष मानासुग
नस्याना [illegible] सम्भो एतस्मी रुद तिरुद तोवो [illegible] जीविस्य
त्रहृतीयेनष [illegible] सम्बो चक्रियाया गोएव साधुत्वेना व्याख्या
यनेदृति समुदितार्थः। गोपुरुष माना नास्ति सत्र गोपदेनरसत
म्याप्य [illegible] ज्ञापक भावात्मकेः संबंधोयैः दुःख मानो नाग वो राम
८३

ज्ञापकत्वे च गमनक्रियायोगाव्द्रनः प्रतीयते पर्यवसानं तु न स्त
दाहनक्रियायां निर्णीतकालक्रियायाएवानिर्णीतकालक्रिया
याः स्वसहचरितकालावच्छिन्नत्वज्ञापकत्वात्। एवमपरत्रापि
दृष्टतीलोदे आनादरः पुत्रादिविषयको पिकोभासते इति
वोध्य। वस्त्ये [illegible] इति। अस्मा पुत्रानुभावेन सतस्व्याव स्थावस
रे। अनपभ्रंगाह [illegible] नादिरिसादिनाव ह्यपत्र च्छेथुः। ननु क्रि
याया वसप्योरेऽ माऽपि सिद्धत्वात् तस्य येनेवोकाशक
सेसाथत्वलोक [illegible] तिन भावना न्वय नियमा इति नतदनुरा
धेन पाक इत्यादो भावनाया वाच्यता तत्र रूपकेत सागो। ज्ञा
निराकृतेत्यादिना। संज्ञागर्व स्थानपयस प्रवृत्तकत्वेन
कर्तव्यतेनाव मिकोधि करणं प्रमाणयति। अत एव ति

।निरूपितमिति। ननु समाप्यायेन योन्यांगायुजितदुतरयोरिजिव
८४ चनात्स्तोत्रगतबृहद्रथंतरयोन्युनरयोस्तनराग्रेयपठितयोश्री
तरयोर्ग्रहणमुत्तोत राग्रयपठितयोरवेति संदेहे उत्तरग्रन्थस
ग्रन्थस्तर मुनरवहिषः सादयती साक्षी सच षिणून्यद त्वेदृश्यो
पवयोने पठिता सैवात रातत्रश्व योनिग्रंथरथंभार योने प
रातात स्वार्थ चिर यतर स्यगानरुत्त ग्रग्र यं वर यत योनैः पुरतो
नतावा अन्योदिच्याने प्राथिवद्दत्य साम पिविक स्यने तिप्रा
सा उत्तराग्रन्थस्य उत्तराग्रयपठितोन तत्तेव चद्दिक पयोगादस्य
वधिकृतयारूढो यन्नाद्धहनि निष्प्रयः। तत्र स्थानिग्रन्थकोना
ज्ञातराग्रयपठितयोरवहदुस्तु पस्विनिनिरिनितत्रैव रथंत
रग पंनरह घोग्नोटूनि सिद्धानिति। एवं च तन्त्रययात्संवधि एम ८४

न्यूहस्य तन संबंधि प्रतीति सापेक्षप्रवृत्तिकत्वं दुर्वलत्वं से
त्तानुग्रहस्य निरपेक्षप्रवृत्तिकत्वं प्रवलत्वं तत्र प्रकृते यो
गांशे सापेक्षप्रवृत्तिके यौगिकापेक्षया सत्तानुग्रहस्य तदन
पेक्षमितिवृत्तिकत्या प्रवलत्वं विलंबेनापस्थापकत्वं शीघ्रोपस्था
पकत्वयोर्दौर्वल्यप्राबल्यप्रयोजक इति तात्पर्यं ध्येयमिति भा
वः ननु फलस्यापि कर्मवत्त कर्त्तृत्वमिति चेन्न क्रियाग्रहनव्यवहारतु
साध्यत्वेन प्रतीयमानत्वादस्यारोसताह्देव क्रियात्वोपपादनात्त
त्स्यापि सर्वप्रक्रियाग्रहणेन ग्रहणोकाधकाभावरस्तु नन्वेनाह
किं च फलताप्रतीतिकिंचित्याभ्ततानि देवदत्तस्तंडुलं पचतीत्यादौ
कारकाणां भावनाप्रति विशेषणतापन्नानां सर्वेषां हृदं ने कारणां
का भावनाप्रति विशेष्यत्वात्किंचिदिति। भावनायां कारकान्वये

८५ विशेषानिर्देशाद्व्यापाराधिकरणन्यायेन साधकतमोपन्यसनं न हि भिद्युक
द्व इति। न यावत्कारकाणां निरपेक्षतन्नाणां विशेष्याकांक्षायां फलं नौ गम्यते
थान्वययोग्यत्वेपि तस्यापि विशेष्याकांक्षायां न हि भिद्युक इति न्याये
न भावनायामेवान्वयमंगीकुर्वन्ति न्यायविदः। ननु त्वन्यथाकारकाणाम
पि भावनायामेवान्वय उचित इति तात्पर्यार्थः। एवं च भावनायामेव का
रकान्वय इति यमेव कारकादीनां रिपदेन धात्वर्थफलांशपरिग्रहः
ते स्यामेव। विशेषणत्वेन भावनायामेव। एवं च फलांशान्वयबोधः। ननु
विशेषणताविशेषास्फलेन्नाएवोद न सपके स्यादेकारकान्वयोस्तु एवं
चतदनुरोधात्फलोपस्थितेरेवकारकान्वयेबोधं प्रति हेतुतायाः क्लृप्त
त्वात्तदनुसारत्वादेव फलेन्वयो नानुपपन्न इति चेन्न। कारकीभू
तस्यात्वर्थस्य भावनायामनन्वयापत्तेः। न हि स्वयमेव स्वकारकं फलांशा के। राम ८५

स भावनां प्रतिकरणत्वेनान्वये नत्र कारकान्वये वाजपेयाधिकरण
भंगापत्त्या करणांश शेष संग्रहेण प्रयोगविधेरबोधकतापत्तेश्च स्यादि
कं ह स्वर्गफले नु संध्येयमित्यानुयेनाह स्वर्गफलप्रयोजनमिति। तस्मा
(त्याकरणान्तरपृसंग्रहेण प्रयोगविधेरबोधकतापत्तेश्च स्यादिकं)
(कं ह स्व फलेनुसंध्येयमि) त्याक इत्यादवोदनं स्यादिकारकान्वयेति
द्वयंभो ननायावात्यन्तभावनत्वमकुमिति सिद्धं। प्रकारान्तरेण कारकाणां
भावनान्वयनियमसाधयतामन्यथानुपपत्याकरणानामनमाह। केचि
त्विति। अन्वयबोधाकांक्षानिरूतस्येति। अन्वयबोधस्याकांक्षा
विरहेत्वेनेत्यर्थः। ननु तेषाठ इत्यत्र भ्रमत्व निरूपितमाथेयत्वं
एकत्वविशिष्टो घटः इत्यन्वयबोधाकांक्षानिरूपसपरमते स्वम
ते स्वमते च भ्रम तत्वानि न्नमप्रकरणमिलापवयबोधसंद

वृद्धतोषष्ठमित्यत्रषष्ठ्यर्थेतिकर्मत्वमेकत्वविशिष्टोदेवदत्तवृत्त्यन्वय
बोधस्यपरमतेस्वमतेचषष्ठ्याभिन्नंकर्मसाधनन्वयबोधस्योदयेपिवा
क्यघटकयोर्वृत्त्यर्थोनापरस्परमन्वयबोध्यानुदयइतिबोध्यं।नच
क्रियास्पर्शाध्याहारेणी।वैशाख्यबोधादेःसंभवादलंतदातुकृप
द्ध्याहारेणेतिवाच्यं।पदजन्यपदार्थोपस्थितेरेवशाब्दबोधोपयोगि
चात्सदातांसन्निन्यान्वयबोधकत्वव्युत्पत्तेश्च।इत्याहुरित्यस्वरर
सहवचनोनदी।जंतुफलान्वयमियमेनोपपन्नोभावनान्वय
नियमात्ताम्भूत्तिं।स्वयमुपपत्तिमिति।अत्रतत्वेनषष्ठद्वय
तोअतलड्यतिवाभावकान्यठइतिवाघोदयान्नाक्रियाप
दार्थेक्षणेवपर्वतोवह्निमान्नवितुमहतेति।धूमान्महानस
वन्नइतिवेदसुकन्यायांतर्गतप्रातिज्ञावाक्येक्रियापदप्रयो

गोरथोनिःकुंचितकंगंतेस्यिनंतद्रूपयन्नुपपत्तिमाहेत्यर्थः।नजा
दिष्विस्यादिपदग्नाचुमाद्ध।अत्रलेघटइत्यादिपदादिति।चतुर्थ्यों
:स्याहीति।पुष्पेभ्यइतिचतुर्थ्यंतमात्रप्रयोगेस्पृहयेनीतिनूत्व
ध्याहारएवचतुर्थ्यंःसाधुत्वार्थमनुसिद्धयतेनतुतत्समानायु
कवाक्यंयत्रांतरघटितपदाध्याहारेनाप्यर्थाध्याहारेनेयायिकैः
नत्यन्यनामित्यर्थः।अर्द्धजरतीयमितिजिरत्याअर्द्धकामिजर
तीनत्तदर्द्धमर्द्धजरतीयसमासान्तेनदिषयादितिछः।यथाजर
त्याअर्द्धंकामयतेनतुनतथेत्यर्थः।विविच्यप्रयमेयइतरांविशे
षणतेनेतियावत्।इत्यत्रापिगुणभूतानि।अप्रत्ययःकर्मसा
मान्येइतिपक्षेतत्रभावइतिपक्षेतत्रभावइतिपक्षेपिकप्रत्य
यार्थसिद्धावस्यापन्नधात्वर्थेनत्रैवविशेषणतामापन्नेत्यर्थ

८७ ः। कथं तत्रान्वयस्तीति। पदार्थः पदार्थेनैवेति वुसनेत्तत्रान्वयस्या
संभवादिति भावः। अन्यथाभ्युपगमादिति। इदं च समर्थसूत्रे
भाष्ये स्पष्टं हरिरप्याह॥ संबन्धिशब्दः सापेक्षो नित्यं सर्वः समा
स्यते। वाक्यवत्सा व्यपेक्षा हि वृत्तावपि न हीयते इति समासे
तदुक्तं कपूर्वपदेवाप्राचीनता। किं कमतेत्र्यकेन लक्षणयास्त्री
भावेन गृहस्थनपदार्थैकदेशवृत्तिस्यात्तोतरमनुसरति। चैत्र
स्यनुप्तेति। अन्यशरीरजन्यशरीरत्नपृथगदार्थः तदेकदेशजन्य
त्वं चैत्रनिरूपितत्वादिरूपषष्ठ्यर्थेनान्वयः। न च षष्ठ्यर्थ
संबन्धस्याविशेष्येवान्वयोऽस्तु। किं मत्कृदेशान्वयस्वीकारे
णेति वाच्यं। चैत्रस्य पुत्रपितृत्वाविधप्रयोगापत्तेः। तत्रा
पि पितामहजन्यजन्यत्वान्न चैत्रनिरूपितजन्यात्वात्तेक राम ८८

संबंधाश्रयत्वात्। न च प्रयोज्यत्वं परंपरजन्यत्वमेव संबंध
स्तत्र षष्ठ्यर्थ इति चैत्रपुत्रेन तादृक्प्रयोगापत्तिरिति वाच्यं। च
तुर्थादिपुरुषपितृत्वाविधप्रयोगापत्तेरिति भावः। ननु प्र
योज्यत्वविशेषएव संबंधस्तत्र षष्ठ्यर्थ इत्यभ्युपगमान्न प्र
योगापत्तिप्रसंग इत्यत आह। द्वाविति। आदिनाऽष्टादृश्यः षष्ठ
स्य यष्ठिस्यादिपरिग्रहः। अन्यपदार्थैकदेशे भेदे च पञ्चम्यंता
र्थप्रतियोगित्वादेः पृथक्पदार्थैकदेशे पृथक्पञ्चम्यंतार्थप
रत्व पितादेरन्वयो दृष्ट इति भावः। यद्यपि सर्वत्रैकदेशप
दितपरंपरासंबंधेनान्वय इति पक्षान्तरमपि समर्थसूत्रभा
ष्ये उक्तं। हरिरप्याह। समुदायेन संबंधो येषां गुरुकुलादिना।
संस्पृश्यावयवास्ते तु युज्यंते तद्वता सह इति तथाप्युक्तस्यत्तेरेकदे

८८

शेऽएवाकांक्षासत्त्वादनुभवानुरोधाच्चप्रथमपक्षएवान्तोऽङ्गीकृ
तः। अतएववेदेवदत्तस्यागुरुकुलमित्यादिवाक्यजन्यशाब्दबोधो
नन्तरंगुरुर्देवदत्तीयोनवाजन्यत्वंयत्नीयंनुवेसादिसंशयानु
त्पत्तिश्चाजस्येनसंगच्छते। विशेष्यविशेषणैकदेशघटितपरंपरा
संबन्धेनान्वयइतिपक्षेतुभावनायामेवाख्यातार्थान्वयइत्यस्यभा
वनायामेववृत्तिस्तात्पर्येणेत्यर्थः। सच विशेष्यभूतभावनाया
संबन्धघटकीभूताएवंचतादृशाख्यातार्थेनभावनाघटितसंबं
धंविनान्यत्रान्वयएवव्यावर्त्यतेइतिबोध्यं। उक्तमर्थम
न्यत्राप्यतिदिशति। एवमिति। भोक्तुंपाकइति। तुमुन्ण्वुलौ
वृत्तिलक्षणेनविहितस्तुमुनःक्रियायोगएवविधानादस
त्वभूतधात्वर्थस्यापिनक्रियायामन्वयात्साधुत्वंबोध्यं राम ८८

मित्यर्थः। एवंभुक्त्वापाकइत्यत्रापिक्त्वाप्रत्ययस्यापीतिभावः। भाष्य
प्रदीपोद्योतकृतस्तुउपपदमितिङ्गतिकारकोपपदादितिसूत्रभा
ष्यस्थोक्तंपाकइत्यादौरसंभुक्त्वेलभ्यते। तथाहि। उपपदमितिना
प्येहितन्त्रातिङ्ग्रहणेसकारकोऽप्रजतीत्यादित्यादिकेप्रत्युदाह
रणेसुप्सुपेतिवर्ततेइत्युन्याख्याङिविनेतिङि। सेनेनतिङन्तायोगे
क्तएवयासहहननेतथाचप्रधानभूततदर्थक्रियावाचकेभ्योद्वस्यस
मासप्रतिषेधोत्तिहिंसनेनक्रियतेएवंचसुप्सुपेत्यस्यानुवृत्ता
वपिकारकोगतइत्यादौनप्रावृत्तिर्नविष्यतीतितात्पर्यकेमति
ङिनितदर्थंप्रतिषेधइत्युक्तं। नदनेनतरंचोपपदमक्रियतेतिसप्रप्र
तिपपतयेवक्तव्यमित्युक्तं। तस्याप्युक्तएवार्थः। अथाक्रियेतिसू
किंप्रत्युदाहरणमितिप्रश्नेनागतंकारकोगतइतिप्रत्युदाहरणं

प्रदर्शितेनैतत्क्रियावाचीतितत्त्वं इ नेकृतं। तस्याप्रमाणत्वः अप्रतु
६६ मुएवतुत्नां विनिहत्त्वेनएवतुत्वेन भवतितत्रक्रियायायामितिस्त्री।लिं
गनिर्देशेनतत्स्कृत्वक क्रियायाएवत्वाभसंवेक्रियाग्रहणसामर्थ्यास्त
स्याचक्रिययोःसजातीयत्वत्वामेप्रसयायेविशेषणतोनाश्रयसाध्य
त्वमाश्रापन्नक्रियावाचकपदेएवतुमुनादिविधानात्।अतएवसि
द्धान्तेनअनसमासापत्तिः।किंचक्रियावाचकत्वाभावात्समासप्रतिषेधो
नेतुमतएवतुत्तोतुभवनद्वत्वस्यनैषम्यस्यानुचिततं।च।नचागतत्वाद्दसा
नुपपद्दत्वान्नसद्भूनिवाच्यं।यत्नविधित्वदंनस्यानुपसर्जनात्समर्थ
:पदविधिरितिसत्त्वभाष्यविरोधात्।तत्रहिनिष्कर्षेकायाभाव
विरहेपितद्धितस्यमात्रत्वेनेरभ्युपगमनात्।तथाचयेनविधिरिनिस्
त्रभाष्येपरमसामर्थ्यस्यापसमितिस्थायोगात्म्येतत्तत्वेसयग्रहणपरिभाष राम ६६

याप्रत्ययंनतुप्रत्ययुजंतत्वप्रयुक्तायत्रिलोक्षितिफ्कृदइत्युक्तं।अनुपस
र्जनादिसत्त्वेनटाविकारामवंतदनविध्याभावेनकुंभकारेकदेशाकार
शब्दस्येवाणेनतयाननएवडीपिअनुपसर्जनस्त्रीप्रत्ययेतदादिनिय
मप्रतिषेधेपिक

50